

TARTU ÜLIKOOL
HUMANITAARTEADUSTE JA KUNSTIDE VALDKOND
EESTI JA ÜLDKEELETEADUSE INSTITUUT

Mia Simona Preisfreund

PIIBLITSITAADID HEINRICH STAHLIL JA 17. SAJANDI
EESTIKEELSETES KÄSIKIRJALISTES JUTLUSTES

Bakalaureusetöö

Juhendaja PhD Külli Prillop

TARTU 2026

Autorsuse kinnitus

Kinnitan, et olen käesoleva lõputöö ise kirjutanud ning toonud korrekselt välja teiste autorite panuse. Töö on kirjutatud, lähtudes Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide valdkonna lõputööde nõuetest, ning on kooskõlas heade akadeemiliste tavadega, sealhulgas on järgitud teaduseetika põhimõtteid.

Mia Simona Preisfreund

Lühikokkuvõte

Käesolevas bakalaureusetöös uurin piiblitseaatide tõlkeid 17. sajandi eestikeelsetes käsikirjalistes jutlusetekstides ning võrdlen neid Heinrich Stahli piiblitseaatidega. Et Heinrich Stahl oli tol ajal mõjukas ning tema keeleõpetusest on eeskujju võtnud mitmed tolleaegsed ja hilisemadki keelemehed, on alust arvata, et 17. sajandi jutlusepidajad on piiblitseaatide tõlkimisel toetunud just Stahlile. Ometi ei ole teiste autorite toetumist Stahli keelele lähemalt uuritud. Töö käigus selgitan välja, mil määral kattuvad teiste autorite piiblitseaadid Stahli omadega ning milliseid leksikaalseid, morfoloogilisi ja süntaktilisi erinevusi nende tõlgete vahel esineb. Kvantitatiivseks võrdluseks kasutan Levenshteini sarnasuskoeffitsenti, mis leitakse kahe tõlke erinevuste hulga kaudu. Lisaks leian kahe tõlke pikima kattuvuse sõnades.

Võtmesõnad: Heinrich Stahl, 17. sajand, käsikirjalised jutlused, vana eesti kirjakeel

Sisukord

Lühendite loend	6
Sissejuhatus.....	7
1. Taust.....	9
1.1. Eesti kirjakeele olukord 17. sajandil	9
1.2. Heinrich Stahli elu ja looming	10
1.3. Lühiülevaade 17. sajandi käsikirjaliste jutluste autoritest.....	13
1.3.1. Balthasar Liphardus	13
1.3.2. Andreas Freigius	13
1.3.3. Christoph Blume.....	13
1.3.4. Jacob Kohten	14
1.3.5. Jonas Nikolai Nikopensius	14
1.3.6. Lars Vigaeus	15
1.3.7. Johann Engelhard Bender	15
2. Uurimismaterjal ja -meetod	16
2.1. Ülevaade tekstidest.....	16
2.2. Tekstide sarnasuse hindamine.....	17
2.2.1. Ülevaade võimalikest meetoditest	17
2.2.2. Töös kasutatud meetodid	18
2.3. Töö käik	19
3. Analüüs	21
3.1. Balthasar Liphardus	21
3.2. Andreas Freigius	29
3.3. Christoph Blume	34
3.4. Jacob Kohten.....	38
3.5. Jonas Nikolai Nikopensius.....	39

3.6. Tundmatu autor	41
3.7. Lars Vigaeus.....	44
3.8. Johann Engelhard Bender	45
4. Järeldused ja arutelu.....	46
Kokkuvõte.....	49
Kirjandus.....	50
Biblical quotations in Heinrich Stahl's works and in 17th-century Estonian-language manuscript homilies. Summary	53

Lühendite loend

Ps = Psalmide raamat

Js = Jesaja raamat

Mt = Matteuse evangeelium

Mk = Markuse evangeelium

Lk = Luuka evangeelium

Jh = Johannese evangeelium

Ap = Apostlite tegude raamat

Rm = Pauluse kirjad roomlastele

1Kr = Pauluse esimene kiri korintlastele

1Ts = Pauluse esimene kiri tessalooniklastele

Ef = Pauluse kiri efeslastele

1Pt = Peetruse esimene kiri

2Pt = Peetruse teine kiri

Sissejuhatus

Käesolevas bakalaureusetöös uurin Heinrich Stahli mõju teistele tema kaasaegsetele jutlusepidajatele. Et Stahli ilmus 17. sajandi keskpaigas eesti keele grammatika ning perikoopideraamat, abistamaks teisi mitte eesti keelt kõnelevaid jutlusepidajaid, on alust arvata, et Stahli on eeskuju võetud ning et tema keelel oli teistele kaasaegsetele suur mõju. Ometi ei ole Stahli keele mõju teistele kaasaegsetele jutlusepidajatele lähemalt uuritud ega kontrollitud teiste toetumist tema tekstidele.

Töös on vaatluse all piiblitsitaadid 17. sajandi keskpaiga eestikeelsetes käsikirjalistes jutlusetekstides. Autoreid, kelle keelt nende piiblitsitaatide põhjal analüüsin ja Stahli omadega võrdlen, on kokku kaheksa: Jonas Nikolai Nikopensius, Balthasar Liphardus, Jacob Kohten, Lars Vigaeus, Andreas Freigius, Johann Engelhard Bender, Christoph Blume ning üks tundmatu autor.

Töö eesmärgiks on teada saada, kuivõrd võeti eeskuju Stahli – kas ja kui palju on teised autorid kasutanud Stahli tõlkeid ning kui palju on teised autorid toetunud omaenese keeleteadmistele. Kuna otsesõnu pole ükski autor väitnud, et kasutab Stahli perikoope, saan järeldusi teha üksnes tekstide keele põhjal. Uurimisküsimused, mis aitavad selgitada, kuivõrd Stahli tõlkeid otseselt kasutati, on:

- 1) mil määral kattuvad teiste autorite piiblitsitaadid Heinrich Stahli omadega;
- 2) milliseid leksikaalseid, morfoloogilisi ja süntaktilisi erinevusi esineb Stahli ning teiste autorite piiblitsitaatide vahel?

Teiste autorite tõlgete kokkulangemist Stahli tõlgetega võib pidada ka juhuslikuks, ent selles töös käsitlen ma sarnasust otsese Stahli eeskujuna, sest Stahli tolleaegset mõju arvesse võttes tundub temalt eeskuju võtmine küllaltki loogiline. Kokkulangemiste juhuseks lugemine nõuaks ka teiste autorite keelekasutuse ja stiili süvitsi uurimist, ent sellesse töösse see ei mahu. Stahli ja teiste autorite piiblitsitaatide erinevuste analüüs näitab, kas need erinevused on lihtsalt väikesed muudatused ortograafias ja sõnavalikus, mis on sisse tulnud lihtsalt teksti ümber kirjutades, või on erinevused suuremad (nt sõnastuse erinevused), mis näitavad, et kirjakohta pole autor otseselt Stahli maha kirjutanud.

Töö esimeses peatükis ehk tausta osas tutvustan 17. sajandi eesti kirjakeele olukorda ning Heinrich Stahli elu, loomingut ja tema olulisust tol ajal. Seejärel annan põgusa ülevaate neist kaheksast autorist, kelle kirjakohti ma selles töös Stahli omadega võrdlen. Enamiku kohta neist autoreist on teada väga vähe, mistõttu jäävad nende elu ja tegevuse ülevaated ka siin töös lünklikuks. Teises peatükis kirjeldan enda töös kasutatud meetodit ja põhjendan selle valikut,

samuti annan ülevaate materjalist ja töökäigust. Töö põhiosas analüüsin kõigepealt iga kirjakohta statistiliste näitajate alusel ning seejärel seletan erinevusi keeletasandite kaupa lahti. Arutelu ja järelduste peatükis võrdlen erinevate autorite tõlkeid ja muudatusi võrreldes Stahli tõlgetega ning toon välja peamised erinevused.

1. Taust

1.1. Eesti kirjakeele olukord 17. sajandil

Eesti kirjakeele ajaloo saab jagada viide perioodi: vanim periood, 13.–16. sajand, kus pandi kirja esimesed eestikeelsed sõnad-laused ja lühemad tekstid, ning hakkasid välja kujunema kaks kirjakeelt (tallinna ja tartu); teine periood 17. sajandist 1686. aasta Wastse Testamendini, mil tekstide hulk suurenes ning algas keele teadlik normimine; kolmas periood, mil ilmus eestikeelne Piibel ning kujunes välja vana kirjaviis; neljas periood 1739. aastast kuni 19. sajandi keskpaigani, mil kirjakeele piirid laienesid ning üritati reformida ortograafiat; ning viies periood 19. sajandi teisel poolel, mil eesti kirjakeele staatus tõusis. (Laanekask 2004: 15–44) Käesolevas töös keskendun neist perioodidest teisele, mida Arnold Kask (1970: 21) on nimetanud ka saksapärase, peamiselt pastoritele määratud kirikukirjanduse ajaks, Andrus Saareste (1952: 81) varase kirjakeele perioodiks ning Tiit Hennoste (1997: 51–52) sotsioperioodide liigenduses ajaks, mil Eestis levib luterlik kultuur ja kujuneb eesti keele (pool)kirjalik register, sh vaimulik tõlkeline kirjavara – algab eesti keele teadlik arendamine. (Vt ka Pajusalu 2020: 31.)

Esimesed säilinud pikemad eestikeelsed tekstid on aastail 1524–1532 üles märgitud kaks katoliku palvet ning usutunnistus, mis on kirja pandud Lääne-Eestis asuva Kullamaa kihelkonna vakuraamatusse. Eestikeelseid vaimulikke tekste hakati tol ajal kirjutama seetõttu, et 16. sajandil hakkas levima trükikunst ning algas usupuhastus, mis pani rõhku just rahvakeelsele jumalasõnale. 17. sajandil kujunes välja eesti kirjakeeletraditsioon – eriti saksa ja ladina keelele tuginedes. Et esimesed eesti keele kirjapanijad olid enamasti kas võõrkeelsed või võõrkeelse hariduse saanud, sisaldas eesti kirjakeel hulgaliselt senisele rahvakeelele mitteomaseid jooni. Et tolle aja kirjakeel ei normitud nagu tänapäeval, oli sellele omane variandirohkus, kusjuures ühel ja samal sõnal võis isegi ühe lehekülje vältel olla kasvõi viis erinevat kirjapilti. (Laanekask 2004: 16) Üsna suurt variandirohkust on näha ka selles töös Stahli ja ka teiste autorite eesti keeles.

Alates 1629. aastast oli kogu Eestimaa Rootsi võimu all, ent siiski säilis kultuuriline seos Saksamaaga, samuti olid mõjuvõimul saksa aadlid ja vaimulikkond. Luterlik kirik kasvas ning tänu sellele hakkas rohkem ilmuma ka vaimulikku kirjandust. (Laanekask 2004: 19) Eesti jagunes halduslikult kaheks: põhjas Eestimaa kubermang keskusega Tallinnas, lõunas Põhja-Lätiga ühine Liivimaa kubermang esialgu keskusega Tartus, hiljem Riias (selline jaotus kestis

kuni Vene 1917. aasta Veebruarirevolutsioonini). Niisugune haldusjaotus soodustas kahe kirjakeele väljakujunemist. (Laanekask 2004: 20)

Kirjakeel hakkas 17. sajandil tasapisi muutuma ühtlasemaks, sest ilmusid esimesed grammatikad ning mõjukamad religioossed tekstid. Need tekstid olid kõik enamasti vaimulike kirjutiste tõlked. Peamiseks eestikeelse kirjanduse tarbijaks või maarahvale ettelugejaks oli mõni vaimulik, harvemini ka mõni lugeda oskav eestlane (oletatavasti oli 17. sajandi alguseks lugeda oskajaid eestlasi koguni 10% ning tänu Rootsi ajal loodud rahvakoolidele suurenes lugemisoskus eestlaste seas sajandi jooksul veelgi). (Laanekask 2004: 20)

17. sajandi esimese poole põhjanevamate põhjaeestikeelsete trükis ilmunud kirjapanekute autor oli vaimulik Heinrich Stahl – Tallinnas üles kasvanud ja Saksamaal hariduse saanud, mistõttu leidub tema eesti keeles saksapärasusi. Et tole aja Tallinn oli mitmekeelne (Laanekask 2004: 20), kandis Tallinna eesti keelgi endas eri keelte, eelkõige saksa keele mõjutusi. Sellest võib järeldada Tallinnas kasvanud ja elanud jutlusepidajate saksapärase eesti keele kasutamist, st ka näiteks Tallinnas kasvanud Georg Mülleri eesti keel on 17. sajandi alguses olnud sama saksapärane. (Ross 1999: 26)

1.2. Heinrich Stahli elu ja looming

17. sajandi Eesti kultuurielu edendamise tegelesid peamiselt kirikuõpetajad, kes lõid eesti kirjakeele ning rajasid talurahvakoole (Piirimäe 1992: 409). Nõnda on ka Heinrich Stahli peetud väga mõjukaks, teda on nimetatud isegi eesti kirjakeele esimeseks reformijaks (Habicht 2001: 18).

Stahli täpne sünniaasta on teadmata, ent eeldatavasti on see vahemikus 1598–1600. Varaseim kindel daatum Stahli elust on 1617, mil ta immatrikuleerus Põhja-Euroopa vanimasse, 1419. aastal asutatud Rostocki ülikooli. Igatahes sündis Heinrich Stahl Tallinnas suurgildi oldermanni pojana ning kooliteedki alustas Tallinnas, arvatavasti saksakeelses Tallinna triviaalkoolis, kus õpilased said tugeva luterliku aluse, õppides lugema Martin Lutheri katekismuse põhjal. Koolis õppis Stahl selgeks ka ladina keele. 1617. aastal läks Stahl Rostocki ülikooli, sealt edasi Wittenbergi, kus temast sai filosoofiamagister. On arvatud, et just tänu Wittenbergi ülikoolis veedetud aastale olid Stahlil niivõrd head teoloogiateadmised. (Lotman 2014: 42–43, 54)

1623. aasta septembrikuus ordineeriti Stahl Järva-Madise ja Peetri koguduse pastoriks, mis tole aja valguses on üsna ebatavaline, sest maapastoreiks eelistati vähema haridusega vaimulikke. Esiteks seetõttu, et vähesema haridusega ollakse töötasu suhtes vähem nõudlik,

teisalt olevat magistrikraadiga pastoril maarahva jaoks liiga keerulised jutlused, mis tekitavat kuulajatega barjääri – kõrgest haritusest ei ole pastoril abi koguduseliikmetega suhtlemisel. Ometi määrati magistrikraadiga Heinrich Stahl maapastoriks, ilma et ta ise seda liialt soovinud oleks. (Lotman 2014: 58)

Järvamaal töötades tundis Stahl vajadust eestikeelsete luterlike katekismusetekstide järele. Olles ise Tallinnas kasvanud, pidanuks tema keeleoskus olema piisav, et ise midagi luua, ent probleem seisnes üheselt mõistetavate terminite puudumises. Nii võttiski Stahl enda peale eri paigust pärit ja erineva haridusega vaimulike jaoks käsiraamatu kirjutamise. Stahli esimene teadaolev eestikeelne raamat on katekismus „Kurtze und einfältige Fragen, die Grundstücke des Christenthums betreffend, in estnischer Sprache“ („Lühikesed ja lihtsad küsimused kristluse põhiküsimuste kohta, eesti keeles“), mis ilmus 1630. aastal, ent mis praegu enam säilinud ei ole. Stahli esimene säilinud kirjatöö on 1632. aastal ilmunud „Hand- und Hausbuchi“ ehk „Käsi- ja koduraamatu“ I osa, mis oli Eesti katehiseerimise vaatepunktist üks olulisemaid raamatuid. „Käsi- ja koduraamatu“ puhul on tegemist Martin Lutheri katekismuse saksa- ja eestikeelsete paralleeltekstidega. (Lotman 2014: 63) Sellel kirikukäsiraamatul on kokku neli osa, kokku umbes 1000 lk (Laanekask 2004: 21), seega oli see kasulik abivahend vaimulikele eesti keele õppimiseks. Stahl on tolle raamatu eessõnas maininud, et kindlasti leidub Eestimaal inimesi, kes taolise raamatu kirjutamisega palju paremini oleks hakkama saanud, ent et keegi muu seda enda peale ei võtnud, tegi seda tema. (Lotman 2014: 66)

1627. aastal sai Stahlist Järvamaa praost. Sellega paranes tema staatus, majanduslik olukord ning avanesid teed edasisele karjäärile. Järvamaa praostina võttis Stahl enda südameasjaks korrastada kohalikku kirikuelu ning võidelda talurahva moraalitusega. Tallinna raad ei pidanud võimalikuks Stahli kutsumist Tallinna Püha Vaimu eesti koguduse õpetajaks, sest tegemist olevat „naabrite sõnul liiga auahne ja rahutu mehega.“ (Lotman 2014:63)

Stahlist sai Kadrina koguduse õpetaja aastal 1633 ja natukese aja pärast valiti ta ka Virumaa praostiks, kusjuures samal ajal täitis ta endiselt ka Järvamaa praosti kohustusi (Lotman 2014: 68).

Üsna pea, 1637. aastal ilmus Stahli sulest veel järgminegi raamat eesti keele õppimiseks: esimene eesti keeleõpetus ja sõnaraamat „Sissejuhatus eesti keelde“, mis taaskord oli mõeldud abivahendiks vaimulikele. Kaasaegsed vaimulikud on kiitnud Stahli selle eest, et ta õpetab neid, kes eesti keelt õppinud pole, õigesti kõnelema, palvetama ja laulma. (Lotman 2014:74) Stahli kirjutistes kasutatud keel läks käibele justkui kodifikatsioonina ning just selle keele järgi toimised ka Stahlile järgnevad kirjamehed (Laanekask 2004: 21). Nõnda järgivad nii 1648. aastal ilmunud Johann Gutsloff'i kui ka 1660. aastal trükitud Heinrich Gösekeni eesti keele

grammatikad ühtaegu ülesehituselt ja grammatikalt justnimelt Stahli eeskujuna ning Göseken on enda grammatikasse lisanud isegi täpse Stahli käänamistabeli (Pahtma 1998: 52). Ühtlasi kirjeldab Göseken, kuidas ta enda Uue Testamendi tõlke koostamisel esialgu Stahli käsiraamatust perikoobikohad ümber kirjutas ning seejärel ülejäänud tõlkis (Tafenau 2007: 551).

1638. aastal valiti Eestimaa piiskopiks Joachim Jhering. Ka Stahl kandideeris sellele ametikohale, ent ei osutunud valituks seetõttu, et ta on pärit Eestimaalt. Küll aga määrati Stahl Jheringi palvel tema abiliseks ehk toompraostiks, ühtlasi ka Lääne- ja Ida-Harjumaa praostiks, mis vabastas ta Järva- ja Virumaa praosti kohustustest. (Lotman 2014: 77–78) Piiskop Jhering andis välja aabitsa, mida peetakse esimeseks eestikeelseks aabitsaks (1641). Selle sisu on Jhering suurel osal võtnud just Stahli käsiraamatust. Seega on seda nimetatud ka Stahli aabitsaks, kuigi sellest, et ta ise oleks aabitsa koostamisel juures olnud, andmed puuduvad. (Pöldvee 2011: 591, 593)

Stahli karjääri tipp hetk saabus 1641. aastal, kui ta määrati Ingerimaa superintendendiks, mis tähendas uut elukohta õigeusklikus Narvas. Üsna pea tehti katseid kehtestada Ingerimaal Rootsi kirikuseadus – tekkisid tülid Stahli ja Narva magistraadi vahel. Narva saksa kogudus pööras Stahli vastu, keeldudes koguni tema jutlusi kuulamast ning keelates tal kantslisse minna. Stahli süüdistati koguduse survestamises ning nende vastu töötamises. (Lotman 2014: 100)

Enda superintendendi karjääri lõpul ei ilmunud Stahli enam kuigi palju kirjutisi, ent sellegipoolest on Lotman tõdenud, et ükski teine superintendent (keda kogu Rootsi võimuaja jooksul oli Ingerimaal kokku olnud 11), ei jätnud kirikulukku niivõrd suurt jälge, kui seda tegi Stahl. Stahl suri 1657. aasta 7. juunil. (Lotman 2014: 143–144)

Kuigi Stahli keelt on põhjapanevaks pidanud paljud tema kaasaegsed ja tema tekste on oma tööde alusena kasutanud vähemalt Jhering ja Göseken, eeskujuna võib-olla ka Gutsclaff, on ka palju neid, kes tema eesti keele tasemes nii kindlad ei ole olnud. Näiteks on Stahli hiljem süüdistatud plagiaadis, tema keelt peetud varasematest käsikirjadest omavoliliselt üle võetuks. On arvatud, et Stahl ei ole tekste ise tõlkinud, vaid kellegi teise tekstid ära lasknud trükkida ning enda nime all avaldanud. Need arvamused pole aga kinnitust leidnud. (Habicht 2001: 18–20)

Nagu varem mainitud, leidub Stahli eesti keeles rohkelt saksapärasusi ning ajale kohaselt ka varieeruvust. Tema keeles on mitmeid saksa laensõnu, tõlkelaenulisi liitsõnu, ühend- ja väljendverbe, piiblitekstist lähtuvaid pikemaid fraseoloogilisi üksusi. Saksapärasuse näiteks on ka asesõnalise täiendi ühildumine põhisõnaga (*münnust hauwast*), saksapärase artikkel *se*, *saama-* ja *pidama-*tulevik, mitmed reksioonimallid, kaassõnade eelistamine käändevormidele, *mitte-*eitus ja enesekohasuse väljendamine *end-*asesõnaga. (Habicht 2001: 30–35)

Astmevahelduse kohta on Stahl ise oma grammatikas väitnud, et eesti keele sõnade tüved käänamisel ei muutu. Ometi leidub tema tekstides sellele väitele vastunäiteid. Arvatavasti on Stahli eesmärgiks siiski olnud võimalikult arusaadava, ilmeka, ent ka sakslastele kergesti õpitava keele loomine (Habicht 2001: 27–30).

1.3. Lühiülevaade 17. sajandi käsikirjaliste jutluste autoritest

1.3.1. Balthasar Liphardus

Liphardus, Tallinna vaimulik, sündis arvatavasti aastal 1610 ning haridusegi sai esialgu Tallinnas. Ülikoolis käis Liphardus Kopenhaagenis, kuhu ta immatrikuleerus 1638. aastal. Hiljem sai temast Tallinnas kooliõpetaja ning 19. juunil aastal 1644 ordineeriti ta Lihula kirikuõpetajaks, kaks aastat hiljem ka Lihula lähistele Pärnumaale Mihkli kirikuõpetajaks. Mihkli kihelkonnas ta ka suri. (Aarma 2007: 169)

Lipharduselt on säilinud eestikeelse jutluse käsikiri aastast 1644. Säilinud on ka tema ladinakeelne ametivanne, milles ta lubab kuuletuda Jumala sõnale, st Vanale ja Uuele Testamendile, ning vältida kõiksugu valedogmasid. (Reimann 1899)

1.3.2. Andreas Freigiuse

Andreas Freigiuse eludaatumid on teadmata, ent on teada, et aastal 1649 ordineeriti ta kirikuõpetajaks Tallinnas ning et aastail 1655–1664 oli ta Saaremaal Valjala koguduse õpetaja. Seal on säilinud tema ja tema naise Thekla von Harrieni vapp kivist epitaafil ehk mälestustahvilil. Freigiuse surmapäev arvatakse olevat enne 1665. aasta 16. märtsi. (Schmidt 1939)

1.3.3. Christoph Blume

Christoph Blume sündis 1625. aasta 5. augustil Saksamaal Leipzigin ning omandas ka esmase hariduse just Saksamaal. Aastal 1644 õppis Blume Berliini gümnaasiumis, aasta hiljem Tallinna gümnaasiumis, ent juba 1648. aastal suundus tagasi Saksamaale, kus ta õppis Wittenbergi ülikoolis kuni 1651. aastani. (Aarma 2007: 29–30)

Aastal 1652 ordineeriti Blume Hageri pastoriks ning mõni aasta hiljem, 1669. aastal suri ta pikema haiguse tagajärjel ning on maetud Tallinnasse Niguliste kirikusse. (EBL 1926–1929: 49, Aarma 2007: 29)

Blumelt ilmus 1662. aastal eestikeelne usuõpik „Mattheaus Judex kleines Corpus doctrinae“, kus ta on andnud põhjaliku ülevaate põhja-eesti keele hääldusest ja õigekirjast (Tafenau 2011a: 39). Temalt on ilmunud palju muidki vaimuliku sisuga kirjutisi – eestikeelseid raamatuid kokku neli. Samuti on säilinud tema eestikeelne proovijutlus aastast 1651. Ühtlasi olevat Blume eesti keelde tõlkinud põhjaeestikeelse Uue Testamendi (EBL 1926–1929: 49), millest on ilmselt säilinud kolm vihikut Uue Testamendi epistleid. (Tafenau 2011b: 278–279)

Kai Tafenau on nentunud, et Blumele oli omane saksa keele ortograafiast lähtuv eesti keel, mis erines toleaeegsest Stahli-pärasest kirjaviisist. Kui muidu kasutas Blume vokaali pikendamiseks *h-d*, nagu paljud teisedki autorid, siis *e* puhul oli Blumele omane kirjutada see kahekordselt (nt *ees*). (Tafenau 2011b: 279) Blume trükiste keel erineb mõneti tollasest traditsioonist, näiteks on ta loobunud määrava artikli eesti keelde tõlkimisest ning just *ei*-eitus on Blumele väga iseloomulik (Pärismaa 2025: 118). Ühtlasi on ta teadlikult oma eestikeelsetes tekstides välja jätnud võõrtähed *q* ja *y*; *ck* asemel kasutab ta *kk* ja saksapärase *dt* asemel *t*. (Habicht 2001: 37).

1.3.4. Jacob Kohten

Jacob Kohten, nagu Freigiusti, oli kirikuõpetaja Saaremaal. Ta elas 17. sajandi keskpaiku, ent täpsemad andmed tema eluloost puuduvad. Ilmselt on ta pärit 16. ja 17. sajandil tuntud Cotheniuste perekonnast, kust on Eestimaale sirgunud teisigi vaimulikke.

Kohtenilt on säilinud keeleliselt huvitava saaremaamurdelise värvinguga eestikeelne jutlus aastast 1647. (EBL 1926–1929: 223)

1.3.5. Jonas Nikolai Nikopensius

Nikolai Nikopensius sündis arvatavasti aastal 1610 Rootsis ning esmase ülikoolihariduse sai ta Uppsala ülikoolist. 1634. aastal asus ta õppima Tartu ülikooli. Hiljem teenis ta pastorina Kirblas Pärnumaal. (Põltsam-Jürjo 2019, Aarma 2007: 197) Nikopensiuse Kirblas teenimise ajal toimusid koguduses kirikuvisitatsioonid, mida viis üldiselt läbi kas piiskop või piiskopi määratud asetäitja ning mille eesmärgiks oli kontrollida olukorda kirikus – jutlusepidaja keeleoskust, rahva teadmisi ja rahulolu, evangeelse õpetuse ja elukommete järgimist koolides ja kogudustes (Põltsam-Jürjo 2019, Lotman 2014: 32). Esimesel visitatsioonil 1639. aastal nõuti pastor Nikopensiuselt, et ta teeks kogudusele selgeks katekismuse ja palved. Teisel visitatsioonil, aastal 1641 olid edusammud nähtavad, ent väidetavalt ei olnud Nikopensius

seejuures Stahli õpetust kasutanud, sest Stahli raamatutes olevat tema arvates halb eesti keel. (Aarma 2007: 197)

1.3.6. Lars Vigaeus

Lars Vigaeuse sünniaasta ei ole kindel, ent see arvatakse olevat umbes 1600. Vigaeus oli rootsi soost vaimulik. Ta õppis, nagu Nikopensuski, Uppsala ülikoolis ning aastast 1637 sai temast Tallinna Toomkiriku rootsi koguduse abipastor. Kaks aastat hiljem kutsuti teda Kirblasse Pärnumaale kirikuõpetajaks, ent seda kohta Vigaeus mingil põhjusel vastu ei võtnud. Samal aastal, 1639. aasta juunis sai ta hoopis Karuse koguduse õpetajaks ning 1661. aastal valiti ta Ranna-Lääne praostiks. (Aarma 2007: 276)

Vigaeuselt on käsikirjas säilinud 44,5 lehekülge Karusel peetud eestikeelseid jutlusi aastaist 1641–1645. „Tema keele välises küljes ei näi H. Stahli teoste ühtlustavat mõju ega eeskuju olevat märgata“, on nenditud Eesti biograafilises leksikonis. (EBL 1926–1929: 575)

1.3.7. Johann Engelhard Bender

Johann Bender sündis aastal 1623 Saksamaal Maini-äärses Frankfurdis ning tema Eestisse tulemise põhjus on täpsemalt teadmata, ent 1645. aasta lõpus sai temast Väike-Maarja koguduse pastor. Et Bender valiti sellesse ametisse eelmise pastori kehva eesti keele oskuse tõttu, saab järeldada, et Benderi eesti keel võis olla keskmisest parem. Väike-Maarja koguduses teenis Bender kuni oma surmani 1695. aastal ning lisaks pastoriametile oli Bender alates aastast 1674 ka Viru ja Alutaguse praost, aastast 1682 Eestimaa pastorkonna vanem ja aastast 1684 Eestimaa konsistooriumi direktor. (VAKK)

Säilinud on tema eestikeelse jutluse käsikiri ning ta lõi aktiivselt kaasa Piibli põhjaeestikeelse tõlke tegevustes, kusjuures kuulus ka 1682. aastal moodustatud Uue Testamendi põhjaeestikeelse tõlke käsikirja revideerimiskomisjoni ning pärast Uue Testamendi evangeeliumide käsikirja hävimist 1684. aasta Toompea tulekahjus osales ta nii Liepa kui ka Pilistvere piiblikonverentsidel aastatel 1686 ja 1687. Kontrollitud eestikeelse Uue Testamendi tõlkes kirjutas Bender puhtaks Apostlite tegude teksti. (Tafenau 2011a: 248, 250, 275) Samuti on ta koostanud eestikeelse aabitsa, mis trükiti aastal 1685. (Aarma 2007: 23)

2. Uurimismaterjal ja -meetod

2.1. Ülevaade tekstidest

Töös käsitletavad 17. sajandi käsikirjalised jutlusetekstid pärinevad Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpusest (edaspidi VAKK). Autorid, kelle käsikirjalisi jutlusi selle töö tarvis VAKKist otsisin, olid Balthasar Liphardus (Jutlus Lk 15 kohta, 1644), Andreas Freigius (Jutlus Lk 8 kohta, 1649), Christoph Blume (proovijutlus, 1651), Jacob Kohten (Jutlus Mt 4:1–11 kohta, 1647), Jonas Nikolai Nikopensius (visitatsioonijutlus, 1641), Lars Vigaeus (Jutlus 1, 1641), Johann Engelhard Bender (Jutlus 1Ts 4 kohta, 1645) ja üks tundmatu autori jutlus 1650. aastast (elulugude kohta vt ptk 1.3.). Kõigi nende autorite jutlused VAKKis on umbes 15 lehekülge pikad.

Korpusest otsisin 17. sajandi tekstikatkendeid, kus oleks mainitud ka kirjakoht Piiblist – sellised tekstiosi tuli kokku 210 (36 Liphardusel, 34 Freigiusel, 15 Nikopensiusel, 26 Kohtenil, 33 Blumel, 18 tundmatul autoril, 24 Vigaeusel ning 24 Benderil). Nendest 210 tekstist sain käesolevas töös kasutada vaid sellised piiblikohti, mis on olemas ka Stahlil. Stahli vastava kirjakohta olemasolu kontrollisin Eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist ehk EPAKist, millesse on kogutud enamik säilinud eestikeelseid piiblitõlkeid ja katkendeid kuni esimese trükipiiblini. EPAKis on olemas Stahli 1638. aasta perikoobid ja sama aasta psalmide raamat. Perikoopide raamat sisaldab evangeeliume ja epistleid – peamiselt Uuest Testamendist pärit piiblikatkendeid, mida luteri jumalateenistustel aasta ringi pühapäeviti ning kirikupühadel ette loeti (Lohk & Ross 2018: 66).

Esialgse võrdluse tulemusel jäi töösse 12 kirjakohta Lipharduselt, 9 kirjakohta Freigiuselt, 7 kirjakohta Blumelt, 2 Kohtenilt, 3 Nikopensiuselt, 2 kirjakohta Vigaeuselt, 1 kirjakoht Benderilt ning 3 tundmatult autorilt – kokku 39 analüüsitava kirjakohta. Neist 39 kirjakohtast 32 pärinevad Uuest Testamendist, millest omakorda 20 pärinevad evangeeliumitest – 8 Matteuse evangeeliumist, 1 Markuse evangeeliumist, 8 Luuka evangeeliumist ning 3 Johannese evangeeliumist. Teised Uue Testamendi kirjakohtad pärinevad Apostlite tegude raamatust, Pauluse kirjadest roomlastele, teisest Pauluse kirjast korintlastele, Pauluse kirjadest efeslastele, Jaakobuse kirjadest ning esimesest ja teisest Peetruse kirjast. Ülejäänud 7 kirjakohta pärinevad Vanast Testamendist, millest 6 on psalmid ning üks kirjakoht Jesaja raamatust.

2.2. Tekstide sarnasuse hindamine

2.2.1. Ülevaade võimalikest meetoditest

Vana kirjakeele tekstide sarnasuse hindamismetoodikaid on varem välja pakkunud Heiki Reila, Annika Viht, Ahti Lohk ja Kristiina Ross. Kristiina Ross (1995) võrdles Ülemlaulu eestikeelset tõlget heebrea-, ladina- ja saksa-, rootsi-, soome- ja lätikeelsete tõlgetega. Ross jaotas ülemlaulu katkendid fraasideks ning igat tõlget Lutheri tekstiga võrreldes kasutas ta sarnasuse hindamisel skaalat, kus 0 punkti sai tõlge, mis oli täiesti erinev; 0,5 punkti tõlge, mis oli lähedane, ent mitte kattuv, kusjuures lahknevused esinesid peamiselt grammatikas: arvus, verbi ajavormis, sünonüümsetes, ent siiski erinevates tõlgetes või sidesõna *ja* esinemises või puudumises. 1 punkti sai tõlge, mis oli täiesti kattuv. Ross tunnistas sellise meetodi subjektiivseks ning informatiivselt ebaühtlaseks. (Ross 1995: 7–8)

Viht ja Lohk (2021) võrdlesid Luuka evangeeliumi tõlkeid alates 1630. aastate perikoobiraamatutest kuni esimese eestikeelse Piibli ilmumiseni 1739. aastal. Tõlgete sarnasuse iseloomustamiseks kandsid nad erinevused viie keeletasandi (ortograafia, foneetika, morfoloogia, morfosüntaks, leksika) põhjal tabelisse, et siis leida neis kategoorias igale tõlkele sarnasus teiste tõlgetega. Ühe tõlkepaari sarnasus määrati protsendina – kui ühe paari tõlked langesid kokku kõigis viies kategoorias, oli nende sarnasus 100%; kui ükski kategooriast kokku ei langenud, oli sarnasus 0%. (Viht & Lohk 2021: 181–183)

Heiki Reila (2007) võrdles Uue Testamendi tõlkeversioone. Temagi jagas võrreldavad salmid kolme gruppi: kattuvad, sarnased ja erinevad. Kattuvaks pidas ta salme, kus langevad kokku sõnajärg ja lauseliikmete struktuur ning kasutatakse samu või sünonüümseid tõlkevasteid. Erinevustena ei võtnud ta arvesse erinevusi ortograafias ega morfoloogias, väiksemaid sidesõna- ja asesõnaerinevusi ega murdejooni. Sarnasteks liigitas ta salmid, kus on erinev sõnajärg või esineb muid morfosüntaktilisi lahknevusi. Erinevaks pidas Reila salme, kus lause mõte oli erinev. (Reila 2007: 148–149)

Ükski neist meetoditest ei ole minu töö jaoks sobiv, sest erinevalt Rossist võrdlen eestikeelseid lauseid ning erinevalt Vihtist ja Lohkist võrdlen kirjakohti, lähtudes ühest kindlast (st Stahli) tõlkest, Viht ja Lohk võrdlevad kõiki kirjakohti omavahel. Nende uurimusest ei saa ma enda töösse võtta arvutuskäiku, küll aga saab nendelt üle võtta selle, mida lugeda erinevuseks. Reila meetod on minu uurimisküsimuste jaoks liiga ebatäpne: enamik minu uuritavaid tsitaate oleks Heiki Reila klassifikatsioonis „sarnased“, mis ei anna piisavalt head alust eri autorite võrdlemiseks. Seetõttu otsisin ka muid tekstide sarnasuse hindamise meetodeid.

Kõige lihtsam võimalus on leida võrreldavate tsitaatide pikim ühisosa, st pikim kattuvate sõnade arv. Et sõnasõnaliste kokkulangevuste pikkus eri tsitaatide puhul oleks võrreldav, tuleb leida, mitu protsenti kogu tsitaadi pikkusest ühte langeb. Et võrreldavad tsitaadid on sõnastuserinevuste tõttu erineva pikkusega, tuleb arvutustes tsitaadi kogupikkuseks lugeda kahe tsitaadi keskmine pikkus. Subjektiiivseks otsuseks jääb, mida pidada kokkulangevuseks.

Keerukamaid meetodeid on välja töötatud eelkõige masintõlke arendamisel, kus võrreldakse masina tõlgitud teksti inimese tõlgitud tekstiga. Selliseid tõlgete sarnasuse hindamise meetodeid kasutatakse sageli kahe tõlketeksti sarnasuse mõõtmiseks ka üldisemalt.

Sageli kasutatav meetod on näiteks BLEU (ingl *bilingual evaluation understudy* 'kahe keele sarnasuse hindamine') (Lee jt 2023). BLEU mõõdab n-grammide ehk sõnajärgendite kattuvust võrreldavate tekstide vahel ning tulemuseks on skoor vahemikus 0–1, kus 1 tähendab identset teksti. Mida suurem on sõna- või fraasikattuvus, seda kõrgem on skoor. (Papineni & Roukos 2002) BLEU meetodi puhul jagatakse tekstid esialgu n-grammideks. Näiteks lauses *the cat is on the mat* oleksid 1-grammid *the, cat, is, on, the, mat*; 2-grammid *the cat, cat is, is on, on the, the mat*. Seejärel vaadatakse, kui paljud n-grammid kattuvad referentstõlkega. Viimaks jagatakse kattuvuste arv tõlke n-grammide koguarvuga ning arvutatakse välja geomeetriline keskmine. (Papineni & Roukos 2002) Käesoleva töö puhul oleks referentstõlkeks Stahli kirjakoht, võrreldavad tekstid teiste autorite kirjakohtad.

Sageli kasutatavad on ka Levenshteini distantstil (Gilleland 2009) põhinevaid mõõdikuid, kus hinnatakse, tõlkeid operatsioonide kaudu – mitu operatsiooni (lisamine, kustutamine, asendamine, nihutamine) on vaja teha, et saada ühest märgijadast (lausest, sõnast, väljendist, morfeemist) teine. Eesti keele morfeemirikkuse ja suhteliselt vaba sõnajärje tõttu ei saa aga otse üle võtta inglise keele jaoks loodud operatsioonide loendeid, sest näiteks laused *mina näen maju* ja *ma näen maju* ja *näen majasid* on sarnasemad kui *ma näen maju* ja *ma näen kasse*, ehkki operatsioone ühest fraasist teise saamiseks on *mina näen maju* ja *näen majasid* puhul rohkem kui *ma näen maju* ja *ma näen kasse* puhul. Levenshteini sarnasuskoefitsent arvutatakse valemiga $L=1-(D/P)$, kus D on distantil ehk operatsioonide arv ja P võrreldavate tekstiosade pikkuste keskmine.

2.2.2. Töös kasutatud meetodid

Käesolevas töös leian pikima kattuvuse protsendi (edaspidi K) ja Levenshteini sarnasuskoefitsendi (L). K hindab järjestikust täpset kattuvust, L üldist tekstilist lähedust. Et L-i väärtus oleks K-ga võrreldav, muudan valemit: esialgu arvutan muudatuste protsendi, seejärel lahutan selle 100%-st, st $L=100-(D/P)*100$. BLEU meetodi kasutamisest enda töös

loobusin, sest see annab teistega sarnast infot, ent on oma keerukuse tõttu raskemini tõlgendatav.

Pikima kattuvuse leidmisel loen kattuvateks sõnad, mis on täpselt samas vormis. Erineda võib ainult ortograafia või mõne morfeemi (sh tüvimorfeemi) häälikuline kuju, nt Lk 21:36 (ptk 3, näide 29), kus Stahl on kirjutanud sõna 'lugege' *loeket*, Kohten aga *luggeket*. Taolised erinevused olid tole aja keele varieeruvuse tõttu tavalised ka ühe autori tekstides.

Levenshteini sarnasuskoeffitsendi arvutamisel loen üheks operatsiooniks 1) ühe sõna või mitmesõnalise väljendi asendamise teisega, 2) ühe muutevormi asendamise teisega, 3) sõna lisamise, 4) sõna kustutamise, 5) sõnajärje muutmise.

Nii K kui ka L arvutamisel loen võrreldavate fraaside pikkust sõnades, kusjuures liitsõna osised lähevad arvesse eraldi sõnadena.

Näiteks on Ps 91:15 (ptk 3, näide 16) Stahli tõlkes *Minna ollen temma jures hedda sees*, Freigiuse tõlkes aga *Minna ollen temma jure keicke hedda sees*. Selle kirjakohta puhul on pikim kattuvus 3 sõna: *minna ollen temma*. Sellele fraasile järgnev sõna *jures / jure* on Stahli ja Freigiusel erinevas muutevormis, seega seda ma enam kattuvuse hulka ei loe. Tsitaadi pikkus on Stahli tõlkes 6 sõna, Freigiuse tõlkes 7 sõna, keskmine pikkus on $(6+7)/2=6,5$. Pikim kattuvus on 3 sõna, järelikult kattuvuse protsent on $(3/6,5)*100=46$. Operatsioonid on Ps 91:15 puhul 2: asendus *jures* > *jure* ning sõna *keicke* lisamine. Sarnasuse protsent on $100-(2/6,5)*100=69$.

Kõik arvutused tein Excelis.

2.3. Töö käik

Töös kasutasin kõigepealt kvalitatiivset uurimismeetodit – võrdlesin erinevaid piiblikohti erinevate autori eestikeelsetes jutlustekstides. Eialgu otsisin VAKKist üles kõik piiblitsitaadid 17. sajandi jutlustes ning kopeerisin need Exceli tabelisse. Et 17. sajandi keel on tänapäeva eesti keelega võrreldes erinev, oli analüüsimise lihtsustamiseks tarvis üles otsida ka vastavad tänapäevased piiblikohad. 17. sajandi kirjakohtade tuvastamine oli mõnel juhul lihtne, sest mõte oli sama ning konteksti järgi sai hõlpsasti leida tänapäevasest Piiblist vastava kirjakohta. Mõnel juhul ei olnud tänapäevase kirjakohta tuvastamine nii lihtne – siis oli tarvis sõna kaupa kirjakohta uurida ning veebipiibli (Piibel.net) otsingu abil sobiv vaste leida.

Mõne 17. sajandi jutluse sisse oli kirjutatud märge vastava piiblikoha kohta, ent sageli ei vastanud see märge tõele. Näiteks oli jutlus üleüldiselt mingi kindla kirjakohta põhjal kirjutatud,

ent konkreetne tsitaat kirjakohest ei vastanud siiski märgitud kirjakohtale (nt Benderi jutlus on 1Ts kohta, tema kirjakoht selles töös on aga Matteuse evangeeliumist). Seetõttu oli tarvis kõik kirjakohtad üle kontrollida, mitte loota märgitud kirjakohta õigsusele.

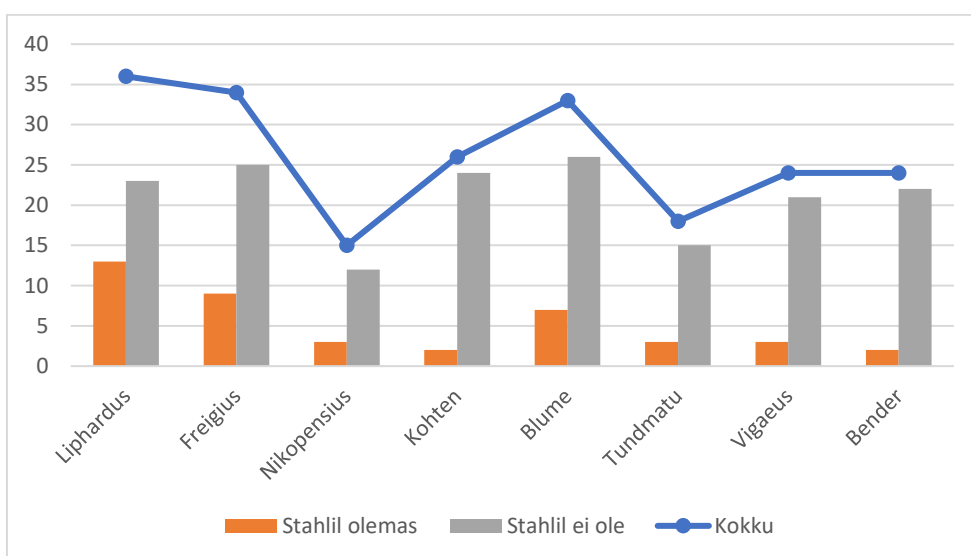
Tänapäevase Piibli kirjakohta järgi kontrollisin EKI piiblisõnastikust (EPAK), kas vastav piiblikoht on olemas ka Stahlil – kas 1638. aasta perikoopide raamatus või sama aasta psalmide raamatus.

Seejärel lisasin Exceli tabelisse lisaks VAKKist saadud teatud autori piiblitsitaadile ka tänapäevase piiblikoha ning piiblisõnastikust leitud Stahli vaste. Kui Stahlile vastavat piiblikohta ei omistatud, siis seda töös ka ei kajastata.

Kirjutasin Stahli tõlked ja teiste autorite vastavad tõlked eraldi dokumenti ning hakkasin neid omavahel võrdlema – märkisin ära grammatilised, sõnavaralised, morfoloogilised erinevused. Seejärel kirjutasin Exceli tabelisse kõikide kirjakohtade analüüsitavate osade pikkused sõnedes nii Stahli kui ka teise autori tõlkes, ning arvutasin keskmise pikkuse. Leidsin iga kirjakohta puhul pikima täpse kattuvuse ja operatsioonide arvu ning arvutasin välja pikima kattuvuse protsendi ja Levenshteini sarnasuskoeffitsendi.

3. Analüüs

Nagu jooniselt 1 näha, selgus juba esialgse analüüsi käigus, et küllaltki paljusid jutlustes kasutatud kirjakohti Stahlil ei ole. 210 jutlustes olemasolevast kirjakohest sai EPAKi andmeil omistada Stahlile vaid 44, st 166 kirjakohta langesid juba esmase analüüsi käigus välja. Nendest 44st kirjakohest langesid veel omakorda välja 5 kirjakohta, mis lähemal analüüsil osutusid hoopis piiblikohtade ümberjutustusteks.

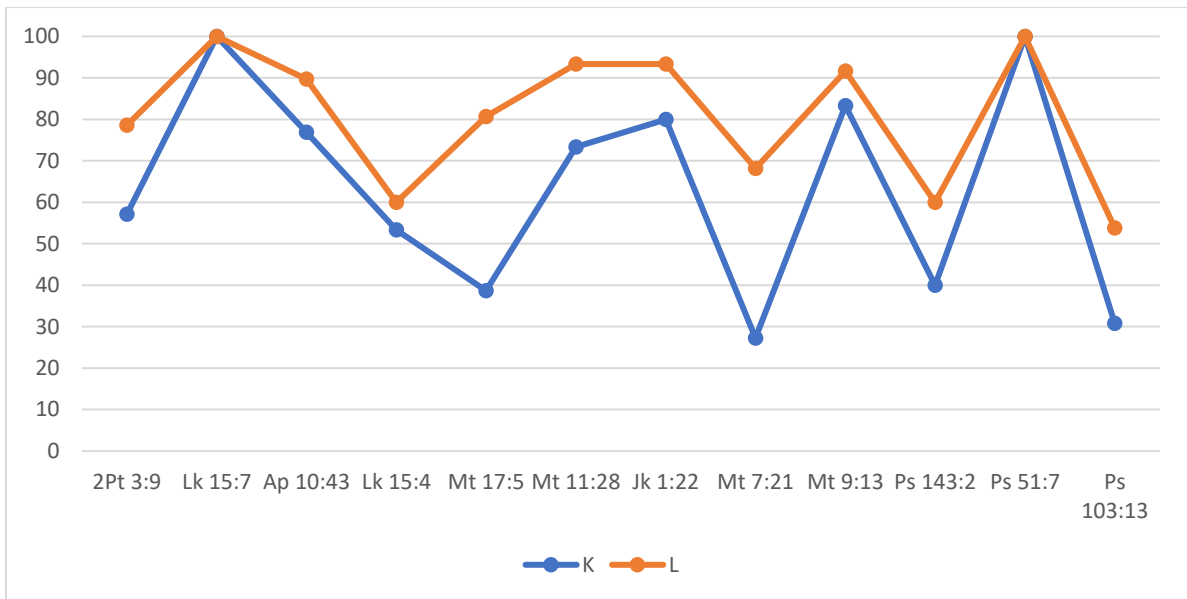
Joonis 1. Jutlustes esinenud kirjakohtade arv kokku ning nende olemasolu Stahlil.

3.1. Balthasar Liphardus

Liphardus on enda proovijutlustes viidanud kokku 36 kirjakohtale, millest 13 on sellised, mis on olemas ka Stahli perikoopide raamatus või psalmitõlgetes. Üks neist 13 kirjakohest osutus siiski Lipharduse ümberjutustuseks, mitte tõlkeks, seega minu töösse jäi Lipharduselt 12 analüüsitava kirjakohta.

Joonisel 2 on esitatud kõigi Lipharduse kirjakohtade arvuliste tulemuste võrdlus, kus K tähistab kattvusprotsenti ning L Levenshteini sarnasuskoeffitsienti. Kirjakohad on esitatud selles järjekorras, nagu nad tekstis ette tulevad.

Järgnevalt esitan kõik 12 Lipharduse kirjakohta ja nende põhjal tehtud arvutuste tulemused, seejärel toon välja Stahli ja Lipharduse tõlgete olulisemad erinevused keeletasandite kaupa.

Joonis 2. Levenshteini sarnasuskoeffitsent ja kattuvusprotsent Lipharduse kirjakohtades.

(1) 2Pt 3:9

Stahl 1638	Liphardus 1644
Se Issand ep wiwitap mitte se towotusse / kudt monnigkat sedda wiwitussex pannewat: Erranis temma kannatap meije kahs / ninck ep tahap mitte / eth keddakit errakauxe / erranis igka üx hend parrandap.	Sedda tunnistap Christus, kus teña pajatap: Ninda sahp kahs Röhm Taiwa sees olla öhe Pattuse perrast, ke hend parrandap, ennamb kudt üdixa kumme, etc: Jummal ep tahap mitte, eth keddakit errakauxe, erranis eth üx igkamees parrandusse pohle hend pöhrap.
Piibel 1997	
Issand ei viivita töotust täitmast, nii nagu mõned peavad seda viivitamiseks, vaid tema on teie vastu pikameelne, sest ta ei taha, et keegi hukkuks, vaid et kõik jõuaksid meeleparandusele.	

Tegemist on kirjakohtade Peetruse teisest kirjast (2Pt 3:9). Siin ja edaspidigi kuvan tabelina Stahli tõlke, võrreldava autori (siinkohal Lipharduse) tõlke ning viimaks tänapäevase, 1997. aasta Piibli tõlke. Paksus kirjas märgin kirjakohta osa, mis ühtib ning mis on võetud analüüsi. Sellele eelnev osa annab konteksti, ent ei sobi võrdluseks, sest on ümberjutustus või selgitus, mitte tõlge.

Pikim täpselt kattuv lõik Lipharduse ja Stahli tõlgete vahel on 8 sõna – *ep tahap mitte, eth keddakit errakauxe, erranis*. Operatsioon on Stahli tõlkest Lipharduse tõlke saamiseks vaja 3: lisada sidesõna *eth* 'et'; asendada sõnapaar *igka üx* tähenduselt ühtiva sõnapaariga *üx igkamees* ning fraas *hend parrandap* fraasiga *parranduse pohle hend põhrap*, mis samuti tähendust ei muuda.

$$L = 100 - (3/14) * 100 = 78 \text{ ja } K = (8/14) * 100 = 57$$

(2) Lk 15:7

Stahl 1638	Liphardus 1644
Minna ütlen teile, Ninda sahp kahs röhmi taiwa sees olla öhe pattuse perrast, ke hend parrandap, enna~b kudit üdixaküme ninck üdixa öigkedade perrast, keñel se parra~dus mittewaja on.	Ninda sahp kahs Röhmi Taiwa sees olla öhe Pattuse perrast, ke hend parrandap, ennamb kudit üdixa kumme etc
Piibel 1997	
Ma ütlen teile, nõnda on taevas ühe meeltparandanud patuse pärast rohkem rõõmu kui üheksakümne üheksa õige pärast, kellele ei ole vaja meelearandust	

Stahl ja Lipharduse tõlked kattuvad täielikult, seega L=100 ja K=100.

(3) Ap 10:43

Stahl 1638	Liphardus 1644
Sest sinnasest tunnistawat keick Prophetit, eth lebbi temma nimmi, keick ke temma sisse ussuwat, pattude andix andmisse sahma peawat.	Sestsinnasest Jesusest tunnistawat keick Prophetit, eth lebbi temma Nimmi keick, ke temma sisse ussuwat, pattude andix andmisse peawat sahma
Piibel 1997	
Temast tunnistavad kõik prohvetid, et igäüks, kes temasse usub, saab tema nime läbi pattude andeksandmise.	

Operatsioon on tehtud 2: lisatud sõna *Jesusest* ning kirjakohta lõpus fraas *sahma peawat* asendatud fraasiga *peawat sahma*. Pikim kattuvus on 15 sõna. L=89,7 ja K=76,9.

(4) Lk 15:4

Stahl 1638	Liphardus 1644
Kumb Innimenne on teije sehs, kel sadda Lambat ommat, ninck kus üx neist errakauxe, ke mitte jettap needt üdixakümme ninck üdixa Kõrbe sisse, ninck lehp se errakaddunut otzma, kunni temma sedda löijap?	Christus tahhap meid , kumbat temma Lihckpajatap need Lambat ninck Grossit, otzima ninck ontzax tegkema. Sest kudt üx truw karjane omma erra kaddanut Lamba otzip, kunni temma sedda loijap, ninck hend kõrgkest rõhmustap, kus teṃa sedda loidnut on
Piibel 1997	
Missugune inimene teie seast, kui tal on sada lammast ja ta ühe neist kaotab, ei jäta neid üheksatkümmend üheksat kõrbe ega lähe kadunule järele, kuni ta tema leiab?	

Pikim kattuv osa on vaid 4 sõna: *kunni temma sedda löijap/loijap*. Operatsioonid on kokku 2: lisatud on sõna *Lamba* ning *otzma* on asendatud vormiga *otzip*, et lause tervikuna oleks süntaktiliselt korrektne. L=73,3 ja K=53,3.

(5) Mt 17:5

Stahl 1638	Liphardus 1644
Kus temma weel ninda rehckis, wata sihs üllewarjus temma üx selgke pilw. Ninck katzo, üx hehl sest pilwest pajatas: Sesinnane on münno armas poick, kenne pehl münnul meeheh on, sedda peate teije kuhlma.	Se on munno armas Poick, kenne pehle munnul mehle heh on, sedda peate teije kuhlema
Piibel 1997	
Kui ta alles rääkis, ennäe, helendav pilv varjas neid. Ja ennäe, hää l ütles pilvest: „ See on minu armas Poeg, kellest mul on hea meel, teda kuulake! ”	

Pikim kattuvus on Stahli ja Lipharduse tõlgete vahel 6 sõna: *meele/mehle – teije*. Operatsioonide arv on 3: *sesinnane* on asendatud sõnaga *se*, *pehl* on asendatud vormiga *pehle* ning *kuhlma* on asendatud sõnaga *kuhlema*. L=80,6 ja K=38,7.

(6) Mt 11:28

Stahl 1638	Liphardus 1644
Tulcket tenna münno jure, keick, ke teije kurbat ninck kohrmatut ollete, minna tahan teid jahutama.	Christus kutzep meid: Tulcket tenna munno pohle keick, ke teije kurbat ninck kohrmatut ollete, minna tahan teid jahutama.
Piibel 1997	
Tulge minu juurde kõik, kes olete vaevatud ja koormatud, ja mina annan teile hingamise!	

Pikim kattuv lõik on 11 sõna: *keick – jahutama*. Operatsioonid on vaid üks: *jure* ‘juurde’ asendatud sõnaga *pohle* ‘poole’. L=93,3 ja K=73,3.

(7) Jk 1:22

Stahl 1638	Liphardus 1644
Olcket tegkijat sest Sañast, ninck mitte kuhljat üxpeines, kumba kaks teije hend issi pettate.	sihs olcket tegkijat sest Sannast ninck mitte kuhljat üxpeines, kumba kaks teije issi hend pettate.
Piibel 1997	
Aga olge sõna tegijad ja mitte üksnes kuuljad, pettes iseendid.	

Pikim kattuv osa on 12 sõna: *olcket – teije* ning operatsioonid on üks: *hend issi* asendatud fraasiga *issi hend*. L=93,3 ja K=80.

(8) Mt 7:21

Stahl 1638	Liphardus 1644
Needt ep sahwat keick, ke münno wasto ütlewat Issand, Issand, se taiwa ricko sisse tullemä, erranis ke se tachtmisse tegkewat, münnust Issast taiwas.	Ep mitte keick, kumbat ütlewat, Issand, Issand, Taiwa Ricku sisse sahwat tullemä, erranis, ke se Tachtmisse tegkewat sest Issast Taiwa siddes
Piibel 1997	
Mitte igäüks, kes mulle ütleb: „Issand, Issand!”, ei saa taevariiki; saab vaid see, kes teeb mu Isa tahtmist, kes on taevas.	

Pikim kattuv osa on 6 sõna: *tullema – tegkewat*. Operatsioone on kokku 7: eituse erinevus, *st need ep sahwat keick asemel ep mitte keick*; asesõna *ke* asemel *kumbat*; kustutatud fraas *münno wasto*; kustutatud artikkel *se*; *münnost* asendatud sõnaga *sest* ning *taiwas* asemel *taiwa siddes*. L=68,1 ja K=27,3.

(9) Mt 9:13

Stahl 1638	Liphardus 1644
Mincket agkas ninck oppeket, mea se on, Müñul on üx heh meel sest armust, ninck mitte neist offrist. Minna ollen tulnut, needt pattuset parrandusse pohle kutzuda, ninck mitte needt wagkat.	Christus on tulnut needt Pattuset parrandusse pohle kutzuda, ninck mitte needt wagkat
Piibel 1997	
Aga minge ning õppige, mis see on: Ma ei taha ohvrit, vaid halastust! Jah, ma ei ole tulnud kutsuma õigeid, vaid patuseid!	

Pikim kattuv osa on 10 sõna: *tulnut – wagkat*. Operatsioone on 1: lause alguses *minna ollen* asemel *Christus on*. L=91,7 ja K=83,3.

(10) Ps 143:2

Stahl 1638	Liphardus 1644
Ninck minne mitte kocho sees sünno sullase kahs, sest sünno kocho ehs ep olle üchtekit ellaw öigke.	Erra minna mitte kocho omma Sullase, sest sünno ehs ep olle üchtekit ellaw öigke
Piibel 1997	
Ja ära mine kohtusse oma sulasega, sest ükski elav inimene ei ole õige sinu palge ees!	

Pikim kattuvus on 6 sõna: *ep – öigke* ning operatsioone on 6: lisatud sõna *erra*; *minne* asemel *minna*; kustutatud sõnad *sees, kahs* ja *kocho*; *sünno* asemel *omma*. L=60 ja K=40.

(11) Ps 51:7

Stahl 1638	Liphardus 1644
Wata, minna ollen pattusest seemnist sündinut, ninck müño emä on münd pattude sees sahnut.	Wata, minna ollen pattusest Seemnist sündinut, ninck minno emma on mund Pattude sees sahnut
Piibel 1997	
Vaata, süüteos olen ma sündinud ja patus on ema mu saanud.	

Pikim kattuvus on terve kirjakoht ehk 14 sõna ning operatsioone ei ole tehtud. L=100 ja K=100.

(12) Ps 103:13

Stahl 1638	Liphardus 1644
Kui hend üx Jssa lapsede pehl hallestap, ninda hallestap hend se Jssand nende pehl, ke temma kartwat.	Röhmustaket hend Jumala Armo kahs, teñal oñat Mottet sest Rahwust teije pehl, temma hallestap hend teije pehl, kuds üx Issa Lapsede pehl , ninck tahap teile hehl meelel se igkawesse Ello andma.
Piibel 1997	
Otskui isa halastab laste peale, nõnda halastab Issand nende peale, kes teda kardavad.	

Pikim kattuvus on 4 sõna: *üx – pehl*. Operatsioone on 6: muudetud osalausete järjekorda, kustutatud sõnad *hend, hallestap* ja *ninda*; *se Jssand* asendatud sõnaga *temma* ning fraas *nende pehl* asendatud fraasiga *teije pehl*. L=53,8 ja K=30,8.

Enim erinevusi Stahli ja Lipharduse piiblitsitaatides on leksikaalsed, nt *jure* ‘juurde’ asemel *pohle* ‘poole’ näites 6; *hend parrandap* asemel *parranduse pohle hend pöhrap* näites 1. Näites 5 on Stahl kirjutanud *peate teije kuhlma*. Liphardusel on aga *peate teije kuhlema*. *Kuulema* tähenduses ‘kuulama’ esineb rannamurdes (EMS: *kuulama*) ja *kuulma* võib olla sisekaoline variant sõnast *kuulama* (vrd nt *hackma* ‘hakkama’ Stahli tekstides (VAKK)), nii et see oleks pigem häälikuline kui sisuline erinevus.

Iseloomulikud on ka erinevused morfosüntaksis. Näidetes 8 ja 10 erineb Lipharduse ja Stahli eituskonstruktsioon – näites 8 on Stahl väljendanud eitust jaatava verbivormi (*sahwat*)

ja eitussõna (*ep*) abil. Liphardus on aga lisaks jaatavale verbivormile ja eitussõnale kasutanud ka eituspartiklit *mitte*. Eituskonstruktsioon ongi olnud üks n-ö probleemne kategooria, mille vormistus on vanemas eesti kirjakeeles, sh 17. sajandi tekstides väga varieeruv (Penjam 2009: 141). Näites 10 on Stahl konstrueerinud imperatiivi ilma *ära*-eitussõnata, Liphardus seevastu on kasutanud imperatiivile omast *ära*-sõna; tugevdav *mitte*-partikkel on selles näites mõlemal autoril. Näite 8 lõpul on Stahlil sünteetiline vorm *taiwas*, Liphardusel aga analüütiline *Taiwa siddes*. Kristiina Ross (1997) on uurinud 16. sajandi siht- ja asukohakäändeid vaimulikes tekstides ning leidnud, et koha tähenduses kasutati peamiselt sisse- ja seesütlevat käänat. Ross arvab, et Stahli sünteetilised vormid on tingitud olulisemate palvetekstide kanoniseerumisest, olgugi et Stahl olevat oma tekste palju redigeerinud. (1997: 198) Näites 10 on Stahlil analüütiline *kochto sees*, aga Liphardusel sünteetiline illatiiv *kochto*. Samas ei ole Liphardus kasutanud komitatiivse tähendusega postpositsiooni *kaas* – vrd Stahli *sullase kaks*, Lipharduse *sullase*. Seega ei saa öelda, et Liphardus oleks muutnud Stahli morfosüntaksit süstemaatiliselt ja teadlikult eesti- või saksapärasemaks, sest muudatusi on mõlemas suunas.

Mõnel juhul on erinevus morfoloogilises vormis. Näites 5 on tänapäevases piiblitõlkes *kellest mul on hea meel*. Stahl on kasutanud adessiivi: *kenne pehl munnul meeleheh on*; Liphardus aga allatiivi: *kenne pehle munnul mehle heh on*. Kristiina Rosski on nentinud, et sarnaselt mõnele teisele toleaegsele kirjamehele, ei teinud ka Stahl alale- ja alalütlevat tähenduslikult vahet. Ühtlasi olevat see näiteks Mülleri ja Stahli eesti keele olulisim erinevus (Ross 1997: 186, Habicht 2001: 20).

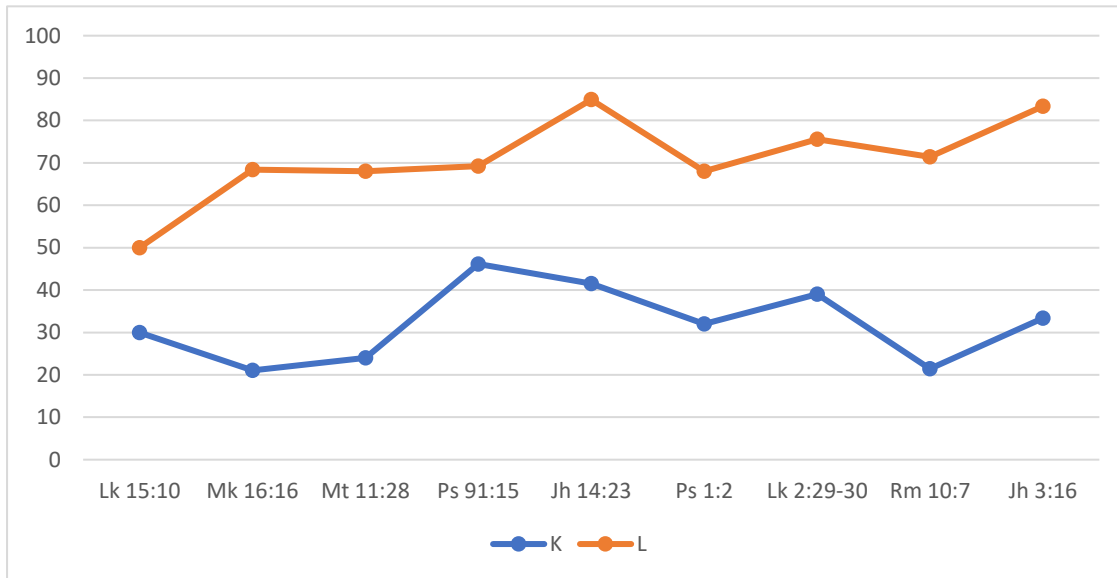
Samuti on mõnel juhul erinevusi süntaksis (nt sidesõna *et* lisamine näites 1 ja sõnade järjekord (nt *sahma peawat* asemel *peawat sahma* näites 3)).

Ortograafia on Liphardusel Stahlist saksapärasem selles osas, et Liphardus kasutab suurel hulgal saksapärasest nimisõna suurt algustähte (nt ...*Röhm Taiwa sees olla öhe Pattuse perrast*... näites 2). Ühtlasi kasutab Liphardus mõnes kohas (nt näites 5) saksapärasest *h*-vokaalipikendust sõnades, kus Stahl seda teinud ei ole (*ellohohne* vs. *ellohone*).

Stahliga täpselt kokku langevaid kirjakohti on Lipharduse jutluses ainult kaks. Lk 15:7 (näite 2) puhul ei ole Liphardus kogu tsitaati isegi esitanud, vaid on selle poole pealt katkestanud, lisades *etc* 'ja nii edasi', mis võiks osutada, et see tsitaat oli tal peas. Erinevusi on ka ortograafias, nagu teisegi täpselt kokkulangeva tsitaadi puhul (Ps 51:7, näide 11). Seegi võib osutada, et tsitaat oli Liphardusel pigem peas, mitte ta ei kirjutanud seda Stahli raamatust maha. Lipharduse kirjakohtade sõnastus ei anna liiga palju alust väita, et lähtunud oleks Stahli perikoopidest.

3.2. Andreas Freigius

Freigiuse jutlustest leidis 9 kirjakohta, mis on olemas ka Stahlil. Neist 9 kirjakohest 7 on pärit Uuest Testamendist ja 2 Vanast Testamendist (psalmid).

Joonis 2. Levenshteini sarnasuskoeffitsent ja kattuvusprotsent Freigiuse kirjakohtades

(13) Lk 15:10

Stahl 1638	Freigius 1649
Ninda kahs ütlen minna teile sahp rōhm olla Jummal Englide ehs öhe pattuse perrast, ke hend parrandap.	Keick pōhat Englitt othwat, eth nemmat meid deniwat ninck rōhmustawat hendes öhe pattusede pehle, ke hendes parrandap
Piibel 1997	
Nōnda, ma ütlen teile, tōuseb rōōm Jumala inglite ees ühe patuse pärast, kes meelt parandab.	

Pikim kattuvus Stahli ja Freigiuse tõlgete vahel on 3 sõna: *ke hend(es) parrandap*. Operatsioone on kokku 5: *pattuse* on asendatud vormiga *pattusede*; *perrast* on asendatud sõnaga *pehle*; fraas *sahp rōhm olla* on asendatud fraasiga *ninck rōhmustawat hendes* ning kustutatud on fraas *Jummal Englide ehs*. L=50 ja K=30.

(14) Mk 16:16

Stahl 1638	Freigius 1649
Ke ussup, ninck ristitut sahp, se sahp önsax sahma, ke agkas mitte ussup, se sahp huckatut sahma.	ke sehl usckup ninck sahp ristitut, se peap önsax sahma
Piibel 1997	
Kes usub ja on ristitud, see päästetakse, aga kes ei usu, mõistetakse hukka.	

Pikim kattuvus on viimased kaks sõna – *önsax sahma*. Operatsioonid on kokku 3: lisatud sõna *sehl*; fraas *ristitut sahp* asendatud fraasiga *sahp ristitut* ning fraas *sahp önsax sahma* asendatud fraasiga *peap önsax sahma*. L=68,4 ja K=21.

(15) Mt 11:28

Stahl 1638	Freigius 1649
Tulcket tenna münno jure, keick, ke teije kurbat ninck kohrmatut ollete, minna tahan teid jahutama.	Tulcket tenna, ke teije kohrmatut ollete, ma tahan teid jahutama.
Piibel 1997	
Tulge minu juurde kõik, kes olete vaevatud ja koormatud, ja mina annan teile hingamise!	

Pikim kattuvus on 3 sõna: *tahan teid jahutama* ning operatsioonid on kokku 4: kustutatud on sõna *keick* ning fraasid *münno jure* ja *kurbat ninck*; *minna* on asendatud lühikese vormiga *ma*. L=68 ja K=24.

(16) Ps 91:15

Stahl 1638	Freigius 1649
Minna ollen temma jures hedda sees, minna tahan temma weljakiskma, ninck auwux sahtma.	kuij temma issi tunnistap: Minna ollen temma jure keicke hedda sees
Piibel 1997	
Ta hüüab mind appi ja ma vastan temale; mina olen ta juures, kui ta on kitsikuses, ma vabastan tema ning teen ta auliseks.	

Pikim kattuv osa on 3 sõna: *minna ollen temma*, operatsioonid on kokku 2: sõna *jures* on asendatud sõnaga *jure* ning lisatud on sõna *keicke*. L=69,2 ja K=46,1.

(17) Jh 14:23

Stahl 1638	Freigius 1649
Ke münd armastap, se sahp münno sannat piddama, ninck münno Issa sahp teña armastama, ninck meije sahme temma jure tulla, ninck öhe ellohone temma jures hennessel tegkema.	Ke münd armastap, se sahp münno Sanna piddama, ninck münno Issa sahp temma armastama, ninck meije sahme temma jures tullemma ninck öhe ellohohne tegkema: Ke Jumjala Sanna armastap, se öppep Christum Jesum öigkesti tundma; ô heh Selle, ke Christum Jesum se põha Sanna siddes otzip, temma loijap se igkawesse ello
Piibel 1997	
Jeesus vastas talle: „Kui keegi armastab mind, küll ta peab minu sõna, ja minu Isa armastab teda ja me tuleme ja teeme eluaseme tema juurde.	

Pikim kattuvus on 11 sõna: *piddama – temma*. Opetatsioone on 4: *sannat* asendatud ainsuse vormiga *sanna*; *jures* asendatud sõnaga *jure*; *tulla* asendatud vormiga *tullemma* ning kustutatud on fraas *tema jures hennesel*. L=85 ja K=41,5.

(18) Ps 1:2

Stahl 1638	Freigius 1649
Erranis rõhmustap hend Jumjala sanna kahs, ninck rehckip temma kesckust öhdt ninck pehwat.	Sest kumbat Jumjala Sanna armastap, ninck rehckip ommast kesckust öhdt ninck pehwat, se sahp uhessünditut, se sahp üx Jumjala lapß, se sahp Jummalast süddamelickult armastutt, kuj Christus issi tunnistap
Piibel 1997	
vaid kel on hea meel Issanda Seadusest ja kes uurib ta Seadust ööd ja päevad.	

Pikim kattuvus on 4 sõna: *kesckust öhdt ninck pehwat*. Operatsioone on 4: *temma* on asendatud sõnaga *ommast*; kustutatud on sõna *kahs*; *erranis* on asendatud sõnaga *sest* ning fraas *rõhmustap hend* on asendatud sõnaga *armastap*. L=68 ja K=32.

(19) Lk2:29–30

Stahl 1638	Freigius 1649
Issand, nühd Lasset sinna oĩa sullase rahwo sees erramina, kudit sinna üttelnut ollet Sest münno silmat ommat sünno önnistegkija nehnut	Issand nüid lasset sinna sünno Süllase Röhmo ninck Rahwo sisse minnema, sest münno Silmat ommat sünno Önnistegkija nehnutt
Piibel 1997	
„Issand, nüid sa lased oma sulasel lahkuda rahus oma ütlost mööda, sest mu silmad on näinud sinu päästet	

Pikim kattuv osa on 8 sõna: *sest – nehnut*, operatsioone on kokku 5: *oĩa* on asendatud sõnaga *sünno*; fraas *sees erramina* on asendatud fraasiga *sisse minnema*; lisatud on sõnad *röhmo* ja *ninck* ning kustutatud on fraas *kudit sinna üttelnut ollet*. L=75,6 ja K=39.

(20) Rm 10:7

Stahl 1638	Freigius 1649
Sihs tullep se usck sest ütluhest, se ütleminne agkas lebbi se Jummal Sanna.	Nüid agkas tullep se Usck lebbi se kuhltut Sanna, ninck sahp kahs se lebbi andtut
Piibel 1997	
Järelikut, usk tuleb kuulutusest, kuulutus aga Kristuse sõna kaudu.	

Pikim kattuv lõik on 3 sõna: *tullep se usck*. Operatsioone on kokku 4: *sihs* asendatud sõnaga *nüid*; lisatud sõna *agkas*; fraas *sest ütluhest* on asendatud fraasiga *lebbi se kuhltut sanna* ning lisatud on fraas *ninck sahp kahs se lebbi andtut*. L= 71,4 ja K= 21,4.

(21) Jh 3:16

Stahl 1638	Freigius 1649
Ninda on Jummal se Ilma armastanut, eth teĩa omma ainosündinut poja andis, eth keick, ke temma sisse ussuwat, mitte	Ninda on Jummal se Ilm armastanut, eth keick ke temma sisse uskuwat, mitte errakaddunut, erranis se igkawesse ello peawat sahma

errakadduwat, erranis se igkawesse ello sawwat.	
Piibel 1997	
Sest nõnda on Jumal maailma armastanud, et ta oma ainusündinud Poja on andnud, et ükski, kes temasse usub, ei hukkuks, vaid et tal oleks igavene elu.	

Pikim kattuvus on 8 sõna: *eth – erra*. Operatsioonid on kokku 4: ilma asendatud vormiga *ilm*; kustutatud on fraas *eth temma omma ainusündinut poja andis*; sõna *kadduwat* on asendatud vormiga *kaddunut*; *sawwat* on asendatud fraasiga *peawat sahma*. L=83,3 ja K=33,3.

Freigiuse ja Stahli võrdluses on mõõdikute K ja L omavaheline erinevus suurem kui oli Lipharduse ja Stahli võrdluses (vrd joonised 1 ja 2), mis näitab, et Freigiusel on erinevusi Stahlist tihedamalt kui Liphardusel, st pikki täpseid kokkulangevusi on Liphardusel rohkem.

Enamik erinevusi on leksikaalsed, nt Stahli *röhmustap* ja Freigiuse *armastap* näites 18. Samuti on Freigius Stahli tõlkele sõnu juurde lisanud, nt *hedda sees > keicke hedda sees* (16). Samas on Stahli ja Freigiusel ka kokkulangevaid otsustusi, nt esimeses Freigiuse näites (13) on tänapäevases piiblitõlkes (Lk 15:10) fraas *kes meelt parandab*, mis on nii Stahli kui ka Freigiusel tõlgitud *ke hend(es) parrandap*. Väljendit *meelt parandama* tolle aja kirjakeeles ilmselt veel ei tuntud (vt VAKK).

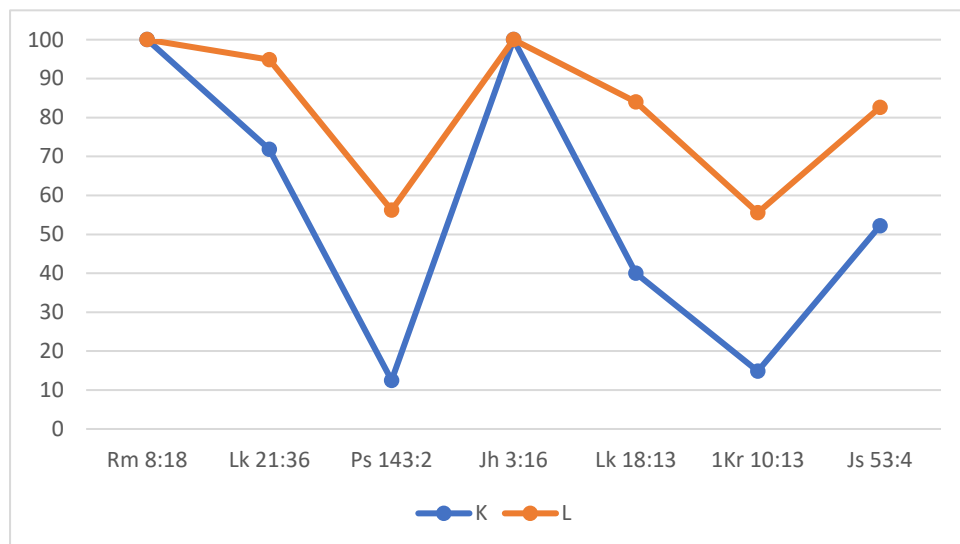
Mitmel korral on ka erinevusi morfoloogilise vormi valikul, näiteks on Freigius asendanud ainsuse mitmusega näites 13 (*pattuse > pattusede*) ning mitmuse ainsusega näites 17 (*sannat > sanna*). Stahli sõna *jures* 'juures' on Freigius alati (2 korral, näited 16 ja 17) asendanud sõnaga *jure*, mis tähendab 'juurde' ja sellisena ei sobi nendesse lausetesse. Erinevat vormi kasutavad Stahl ja Freigius ka näites 17, kus Stahl on kirjutanud *tulla*, Freigius aga *ma-infinitiivi tullemä*. Morfoloogiliselt erineb ka näites 13 Stahli *pattuse perrast* ja Freigiuse *pattusede pehle*.

Morfofonoloogiliselt erineb Stahli ja Freigiuse tõlgetes näiteks *sahp sahma* asendamine tulevikuga *peap sahma* näites 14 ning *oma > sünno* näites 19. Näites 14 see tähendust eriliselt ei muuda, näites 19 on Freigius muutnud Stahli tõlget justkui kehvemaks. Morfofonoloogiline erinevus oleks ka Stahli *ussup* ja Freigiuse *usckup*, ent seda ma erinevuseks ei loe, kuna tähendus on üheselt mõistetav.

Stahliga täpselt kokkulangeivaid kirjakohti Freigiusel ei ole, kuid üldiselt on nende tõlked küllaltki sarnased. Ometi mitte nii sarnased kui Lipharduse ja Stahli tõlked.

3.3. Christoph Blume

Blume jutlustes leidis 7 kirjakohta, mis on olemas ka Stahlil. Neist 7st 5 on Uuest Testamendist ning 2 Vanast Testamendist.

Joonis 3. Levenshteini sarnasuskoeffitsent ja kattuvusprotsent Blume kirjakohtades.

(22) Rm 8:18

Stahl 1638	Blume 1651
Minna ollen se pehle julgk, eth sesinnase aja kannatus seda auwo mitte wehrt on, kumb meile peap andtut sahma	Kes eps tahax mitte oᵐa Tõh truwest tegkema n. eddakit kannatama, sest meije tehme, eth sesinnase aja kannatus sedda Auwo mitte wehrt on, kumb meile peap andtut sahma
Piibel 1997	
Sest minu arvates ei vääri nüüdse ajastu kannatused mainimist tulevase kirkuse kõrval, mida meile ilmutatakse.	

Pikim kattuvus on kogu kirjakoht ehk 15 sõna ning operatsioonid puuduvad. L=100 ja K=100.

(23) Lk 21:36

Stahl 1638	Blume 1651
Sihs olcket nühd walwijat, igkal ajal, ninck loeket, eth teije woite wehrt	Olcket nühd Walwijat iggal ajal n. löeket, eth teije wöite Wehrt olla

olla errapögkenema keicke se ehs, mea peap sündima, ninck seisma se Innimesse poja ehs.	errapögkenema se ehs mea peap sündima
Piibel 1997	
Valvake siis igal ajal, paludes, et te oleksite väärilised põgenema kõige selle eest, mis tuleb, ja seisma Inimese Poja ees!	

Pikim kattuvus on 14 sõna – algusest kuni sõnani *pögkenema*. Operatsioone on kokku 1: kustutatud on sõna *keicke*. L=94,9 ja K=71,8.

(24) Ps 143:2

Stahl 1638	Blume 1651
Ninck minne mitte kochto sees sünno sullase kahs, sest sünno kochto ehs ep olle üchtekit ellaw öigke	O, Isand minne mitte se kochto sisse sünno Sullaset kahs, sest sünd ette ep on keddakit innimenne öigke
Piibel 1997	
Ja ära mine kohtusse oma sulasega, sest ükski elav inimene ei ole õige sinu palge ees!	

Pikim kattuv osa on 2 esimes sõna: *minne mitte*. Operatsioone on kokku 7: lisatud artikkel *se*; *sees* asendatud sõnaga *sisse*; *sullase* asendatud sõnaga *sullaset*; *sünno* asendatud vormiga *sünd*; *kochto ees* asendatud vormiga *kochto ette*; *olle* asendatud vormiga *on* ning väljend *üchtekit ellaw* asendatud väljendiga *keddakit innimenne*. L=56,2 ja K=12,5.

(25) Jh 3:16

Stahl 1638	Blume 1651
Ninda on Jummal se ilma armastanut, eth teṃa omma ainosündinut poja andis, eth keick, ke temma sisse ussuwat, mitte errakadduwat, erranis se igkawesse ello sahwat.	Ninda on Jumal se ilma armastanut, eth teṃa oṃa aino sündinut Poja andis, eth keick, ke teṃa sisse ussuwat mitte erra kadduwat, erranis se igkawesse Ello sahwat.
Piibel 1997	
Sest nõnda on Jumal maailma armastanud, et ta oma ainosündinud Poja on andnud, et ükski, kes temasse usub, ei hukkuks, vaid et tal oleks igavene elu.	

Pikim kattuv osa on terve kirjakoht ehk 27 sõna ning operatsioonid puuduvad. L=100 ja K=100.

(26) Lk 18:13

Stahl 1638	Blume 1651
Ninck se Tölner seis kougkelt, ep tachtis kahs ommat silmat üllestöstma taiwa pohle, erranis löi omma rinda pehle, ninck laus. Jummal olle mul pattusel armolinne.	Sedda on tehnut se Tölner kus temā hend oṃa Rinda pexas n. laus: O Jumal, olle münnoł Pattusel armolinne
Piibel 1997	
Aga tölner seisis eemal ega tahtnud silmigi tõsta taeva poole, vaid löi endale vastu rindu ja ütles: „Oh Jumal, ole mulle patusele armuline!”	

Pikim kattuvus on 5 sõna: *Jummal olle mul pattusel armolinne*. Operatsioone on 2: fraas *erranis löi omma rinda pehle* on asendatud fraasiga *temma hend oma rinda pexas*; lisatud on hüüdsõna *O*. L=84 ja K=40.

(27) 1Kr 10:13

Stahl 1638	Blume 1651
Teid ep olle mitte muto kudt üx iñimesse kiusatus kiusanut. Agkas Jummal on truwx, ke teid mitte lassep kiusama ülle teije wehje, erranis teep, eth teije kiusaminne nisugkuse otza sahþ, eth teije sedda woite kandma.	olleme meije truwx, Eij sihs on Jumal kahs truwx, ke meid mitte lessip kiussama ülle meije Wehje , erranis teep, eth se kiusaminne nisugguse oza wottap, eth meije sedda woime kannama.
Piibel 1997	
Senini pole teid tabanud muu kui inimlik kiusatus. Aga Jumal on ustav, kes ei luba teid kiusata rohkem, kui te suudate taluda, vaid koos kiusatusega valmistab ka väljapääsu, nii et te suudate taluda.	

Pikim kattuvus on 4 sõna: *wehje erranis teep eth*, operatsioone on kokku 12. L=55,5 ja K=14,9.

(28) Js 53:4

Stahl 1638	Blume 1651
Töddest teṃa kandis meije többet, ninck wottis heñesse pehle meije kibbedusse. Meije agkas pannime temma sex, ke waiwatut, ninck Jummalast löhtut ninck pihnatut olli.	Töddest, töddest teṃa kandis meije Többe n. wottis hennese pehle meije kibbedusse.
Piibel 1997	
Ent tõeliselt võttis ta enese peale meie haigused ja kandis meie valusid. Meie aga pidasime teda vigaseks, Jumalast nuhelduks ja vaevatuks.	

Pikim kattuvus on 6 sõna: *ninck wottis hennese pehle meije kibbedusse*. Operatsioone on 2: lisatud on sõna *töddest*; *többet* on asendatud vormiga *többe*. L=82,6 ja K=52,2.

Enamik erinevusi Blumel ja Stahlil on leksikaalsed, nt *otza sahp* asemel *oza wottap* näites 27. Sõnavaraliselt erinevad ka Blume ja Stahli sõnad *lassep* ja *lessip* näites 27, kus Blume on miskipärast kasutanud täiesti teise tähendusega sõna. Et sõnad näevad sarnased välja, võib arvata, et Blume on näiteks teadmatuses otsustanud kasutada sõna *lessip*. Näites 26 kasutavad Blume ja Stahl erinevat väljendit: Stahl *lõi omma rinda pehle*, Blume *omā Rinda pexas*. Tänapäevases piiblitõlkes on kasutatud väljendit *lõi endale vastu rindu* (Piibel.net).

Morfoloogilistest erinevustest on näites 24 Stahli variandist *minne kochto sees* sisult sobivam Blume *sisse* ja näites 28 *kandis többet* asemel on samuti grammatiliselt õigem Blume kasutatud osasihitis *többe*. Näites 27 on Blume kasutanud terve kirjakohta vältel erinevat isikut.

Morfofonoloogia osas on Blume kasutanud nõrgaastmelist sisekaota tüvega *ma*-infinitiivi *kannama* Stahli *kandma* asemel (näide 27).

Ortograafia osas on Blume kasutanud täpikähti rohkem kui Stahl (*loeket* vs. *löeket*, *woite* vs. *wöite* (23)). Näites (28) esineb esimest korda lühendatud sõna (*n.* 'ning'), mida edaspidi on näha veel mitmes selles töös olevas kirjakohtas.

Kuigi Blumet on peetud justnimelt üheks neist, kes Stahlist kuigi palju mõjutatud ei ole olnud (Habicht 2001: 17), on Blume kirjakohtad Stahli omadega üsna sarnased, kusjuures kaks kirjakohta (22 ja 25) on Stahli omadega täpselt samad. Neist kahest kirjakohtast näite 25 puhul on tegemist lausa 27 sõna pikkuse täieliku kokkulangevusega. Stahli omast kõige erinevamad on näited 24, kus Blume on Stahli tõlget ühe sõna puhul (*sees* vs. *sisse*) muutnud paremaks, teiste paranduste puhul on aga tõlge muutunud vigasemaks (*sullase* vs. *sullaset*, *sünno* vs. *sünd*, *ep olle* vs. *ep on*); ning näide 27, mille peamised erinevused on tingitud erineva isiku kasutamisest.

3.4. Jacob Kohten

Kohteni jutlustest leidis 3 kirjakohta, mis on olemas ka Stahlil, üks neist osutus aga ümberjutustuseks, seega sellesse töösse jäi Kohtenilt 2 kirjakohta.

(29) Lk 21:36

Stahl 1638	Kohten 1647
Sihs olcket nühd t walwijat, igkal ajal, ninck loeket , eth teije woite wehrt olla errapögkenema keicke se ehs, mea peap sündima, ninck seisma se Innimesse poja ehs.	Olket Igka ajal walwajat ninck luggeket
Piibel 1997	
Valvake siis igal ajal, paludes , et te oleksite väärilised põgenema kõige selle eest, mis tuleb, ja seisma Inimese Poja ees!”	

Pikim kattuvus on vaid üks sõna ning operatsioone on kokku 3: kustutatud sõna *nühd*; nihutatud sõnu – *walwijat igkal ajal* asendatud fraasiga *igka ajal walwajat*; *igkal* asendatud vormiga *igka*. L=23 ja K=15,4.

(30) 1Pt 5:8

Stahl 1638	Kohten 1647
Olcket kassinat ninck ussinat, ninck walwaket, sest teije wainlane se kurrat keip ümber teid kudt üx murriseja Lewkojer, ninck otzip, kenne temma erraneelap.	Walwaket sest se Kurrat keub ümber kaito Kut ücks huidaja Leo Koyr, ninck otzib Kumma temma woib erranelda
Piibel 1997	
Olge kained, valvake! Teie süüdistaja, kurat, käib ringi nagu möirgav lõvi, otsides, keda neelata.	

Pikim kattuvus on 2 sõna: *Walwaket sest*. Operatsioone on kokku 5: kustutatud on fraas *teije wainlane*; *teid* on asendatud sõnaga *kaito*; *murriseja* on asendatud sõnaga *huidaja*; *kenne* on asendatud sõnaga *kumma* ning *erraneelap* on asendatud fraasiga *woip erranelda*. L=69,2 ja K=10,2.

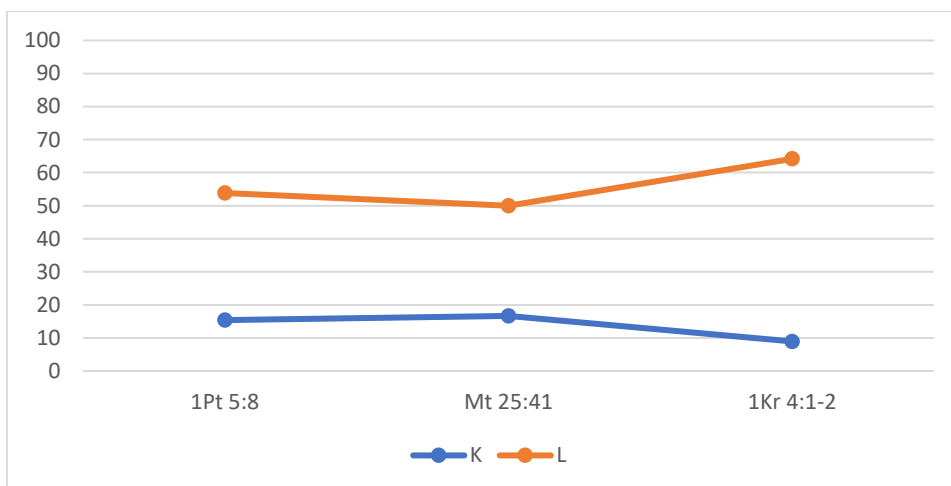
Suurem osa erinevusi Kohteni ja Stahli tõlgete vahel seisneb ortograafias – *olket* vs. *olcket*, *walwajat* vs. *walwijat*, *luggeket* vs. *loeket* (29), millest viimases on Stahl kasutanud nõrka astet, Kohten tugevat, kusjuures õige oleks tugev aste.

Sõnavara osas on Kohten kasutanud näiteks fraasi *keub ümber kaito* (30) 'ümber kaudu', kusjuures sõna *kaito* ongi kasutanud vaid Kohten (VAKK). Selles samas näites (30) on ka Stahli *murriseja Lewkojer* ning Kohteni *huidaja Leo Koyr*.

Nende kahe kirjakohta põhjal ei ole Kohteni ja Stahli tõlked kuigi sarnased, Kohten pole Stahli tõlkeid üle võtnud. Sellele viitab ka fakt, et Kohteni jutluses on 24 kirjakohta, aga ainult 3 nendest oleks ta saanud võtta Stahlit, ja needki on Stahli omadest erinevad.

3.5. Jonas Nikolai Nikopensius

Nikopensiususe jutlustes leidis 3 kirjakohta, mis on olemas ka Stahlis.

Joonis 3. Levenshteini sarnasuskoeffitsent ja kattuvusprotsent Nikopensiususe kirjakohades.

(31) 1Pt 5:8

Stahl 1638	Nikopensius 1641
Oleket kassinat ninck ussinat, ninck walwaket, sest teije wainlane se kurrat keip ümber teid kudt üx murriseja Lewkojer, ninck otzip, kenne temma erraneelap.	Trostix: Olko küll eth M. waÿset jnnim. Nöddrat N. haÿket oll. kui Rom. Ja, se tiggü kurrat keÿp ümb. kui üx lewkoier
Piibel 1997	
Olge kained, valvake! Teie süüdistaja, kurat, käib ringi nagu möirgav lõvi, otsides, keda neelata.	

Pikim kattuvus Stahli ja Nikopensiuse tõlgete vahel on 3 sõna: *kurrat keip ümber*. Operatsioonid on kokku 9. L=53,8 ja K=15,4.

(32) Mt 25:41

Stahl 1638	Nikopensus 1641
Sihs sahp temma kahs ütlema neile, pahambal kehjel; Mincket erra münnust, teije erraneedut, se igkawesse tulle sisse, kumb walmistut on sel Kurratil, ninck teña Englil.	iohxset minnust erra teýe kurriateggiat
Piibel 1997	
Siis ta ütleb ka vasakul käel olijatele: „ Minge ära minu juurest, te äraneetud, igavesse tulle, mis on valmistatud kuradile ja tema inglitele!	

Pikim kattuv osa on 1 sõna ning operatsioonid on kokku 3: *mincket* asendatud sõnaga *iohxset*; fraas *erra münnust* asendatud fraasiga *minnust erra* ning sõna *erraneedut* asendatud sõnaga *kurriateggiat*. L=50 ja K=16,7.

(33) 1Kr 4:1–2

Stahl 1638	Nikopensus 1641
Se ehs piddakut meid üx igkamees, nimmeta, Christusse sullasede ehs, ninck üle Jumala sallajat asjat maja piddajade ehs. Nühdt ep küssitaxe ennamb mitte neist maja piddajast, kudt eth nemmat truwit löidut sahwat.	Seest piddako meidt iggamees niimit. Ch. theniride N. Maiapidd. ehs, üle nedt Jumala salla aßiat; Neidt küßitaxe agaß nende maiapiddaiade iures enamb teps mitte kui sedda, eth neñ. truwit sahwat leudut.
Piibel 1997	
Nõnda siis peetagu meid Kristuse sulaseiks ja Jumala saladuste majapidajaiks. Ent majapidajailt nõutakse, et nad oleksid ustavad.	

Pikim kattuvus on 3 sõna: *eth nemmat truwit*. Operatsioonid on kokku 12. L=64,2 ja K=8,9.

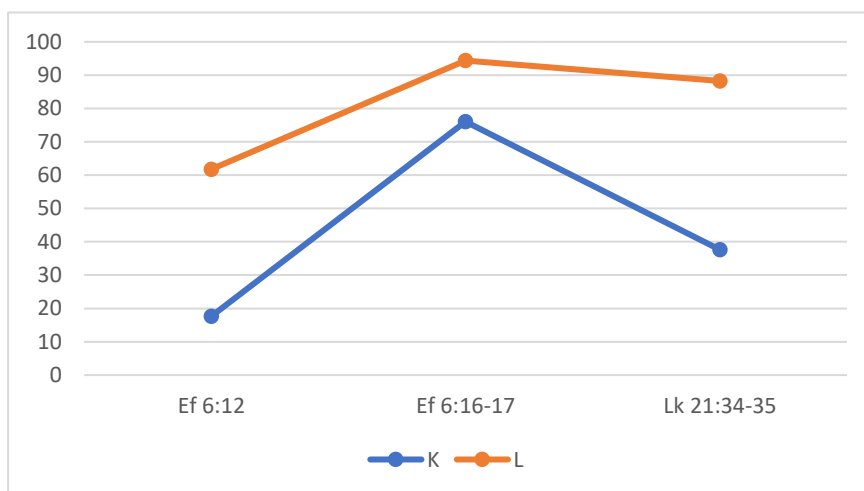
Ortograafia osas ehk kõige silmatorkavam on Nikopensiuse rohke lühendite kasutamine (*M.* 'meie', *n.* 'ning', *ümb.* 'üumber' (31), *nimit.* 'nimelt', *Ch.* 'Kristus', *Maiapidd.* 'majapidajate', *nem.* 'nemad' (33)), mille ma üldjuhul lugesin operatsioonide hulka, sest et sõna on lühendatud, siis ei ole teada, mis vormi on täpselt kasutatud. Erinevuseks ei lugenud ma näiteks lühendit *n.*, mis oli tol ajal üsna levinud ning mis ei saa tähendada muud kui 'ning'. Operatsioonide hulka ei läinud ka lühend *ümb.*, sest seegi on oma tähenduselt küllaltki läbipaistev. Nii esimese näite (31) Stahli *olcket* kui ka kolmanda näite (33) Stahli *piddakut* on Nikopensius muutnud järjepidevalt *-ko-lõpulisteks* (*olko*, *piddako*), mis süntaktiliselt võiks sinna isegi sobida. Nikopensiuse kirjaõppimisel näeb palju ka tähte *j̄*, mis märgib *i*-häälikut (*hayket*, *kej̄p* (31), *teje* (32)). Ühtlasi kasutab Nikopensius saksapäraselt *s-i ß* (*aßiat*, *küßitaxe*, *agaß* (33)).

Nikopensiuse ja Stahli tõlgetes on ka sõnavara-erinevusi, nt *mincket* 'minge' > *ioxset* 'jookske', *erraneedut* 'äraneetud' vs. *kurriateggiat* 'kurjategijad' (32), *sullasede* 'sulaste' vs. *theniride* 'teenrite' (33), kusjuures kõigi sõnavaraliste erinevuste puhul on tähendus jäänud ikkagi samaks, st Nikopensius ei ole näiteks Stahli tõlkest valesti aru saanud, vaid teadlikult teisi sõnu eelistanud.

Nikopensiuse ja Stahli tõlked on teineteisest päris erinevad – pikimad sõnalised kattuvused nende tõlgete vahel on 1–3 sõna, seejuures tõlgete sõnalised kogupikkused ei ole sugugi lühikesed. Seega saab Nikopensiusegi kohta öelda, et kuigi palju ei ole ta Stahlilt eeskujul võtnud.

3.6. Tundmatu autor

Tundmatul autoril on 3 kirjakohta, mis on olemas ka Stahlil.

Joonis 4. Levenshteini sarnasuskoeffitsent ja kattuvusprotsent tundmatu autori kirjakohtades.

(34) Ef 6:12

Stahl 1638	Tundmatu autor 1650
Sest meile ep olle mitte leeha ninck werre kahs woidelda, erranis Förstide ninck wegkiwade kahs, Nimmeta, nende Issandade kahs sest ilmast, ke sesinnase Ilma pimmedusse sees wallitzewat, nende kurjade waimude kahs taiwa alla	ninda kui Paul ⁹ ütlep eth meile mitte üxpeines woidlemiñe on leeha n. werre kahs, Erranis Fürstide n. wegkiwade kahs: nimmita, se Isandade kahs sest ilmast, kumbat wallitzewat se pimmeduße sihn mah pehl, nende kurjade waimode kahs taiwa all.
Piibel 1997	
Meil ei tule ju võidelda inimestega, vaid meelevaldade ja võimudega, selle pimeduse maailma valitsejatega, kurjade taevaaluste vaimudega.	

Pikim kattuvus on 6 sõna: *erranis Förstide ninck wegkiwade kahs nimmita*. Operatsioone on kokku 12. L=61,8 ja K=17,6.

(35) Ef 6:16–17

Stahl 1638	Tundmatu autor 1650
Keickede assade eddes wotket se kilpa sest ussust, kumba kahs teije woite errakustuma keick tulliset nohlet sest Kurjategkijast. Ninck wotket se Kūbbara sest önnest, ninck möhcka sest waimust, kumb on se Jummal Sanna.	Semperast keickede Aßjade eddes, wotket se kilpa sest ußust, kumba kahs teije woite errakustma keich tulliset nohlet sest kurjategkijast, n. wotket se kūbbara sest önnest, n. se mohka sest waimust, kumb on se Jñla sanna
Piibel 1997	
Kõigepealt aga võtke kätte usukilp, millega te võite kustutada kõik kurja põlevad nooled! Võtke ka päästekiiver ja vaimumõök, see on Jumala sõna!	

Pikim kattuv osa on 27 sõna: *Keickede – ninck*. Operatsioone on 2: sõna *kustuma* asendatud sõnaga *kustma* ning lisatud artikkel *se*. L=94,4 ja K=76.

(36) Lk 21:34–35

Stahl 1638	Tundmatu autor 1650
<p>Agkas hoidket hend, eth ep teije süddamet rasckex sahwat kohrmatut lihkasöhmse nink lihgajohmse kahs, ninck se pehtoitusse suhre murre kahs, ninck sesinnane pehw heckiselt ninck kogkomatta teije pehl tullep, sest kudt üx pühdusse keel sahp temma tullemä keickede pehle, kumbat mah pehl ellawat.</p>	<p>Hoidket Hendes eth ep teije süddamet raskex sahwat kohrmatut, lichasomse n. lichajohmse kahs, n. sesinnane pehw Heckiselt tullep n. kogkomatta tullep teije pehl sest kudt üx puhduße keel sahp temma tullemä keickede pehle kumbat mah pehl ellawat</p>
Piibel 1997	
<p>Aga hoidke end, et teie süda ei oleks koormatud liigsöömise ega purjutamise ega argielu muredega ja et see päev ei tuleks teie peale äkitselt otsekui linnupael, sest see tuleb kõikide peale, kes maa peal asuvad!</p>	

Pikim kattuv osa on 16 sõna: *hoidket – ninck*. Operatsioonid on kokku 3: sõna *hend* asendatud vormiga *hendes*; kustutatud fraas *ninck se pehtoitusse suhre murre kahs*; nihutatud sõna *tullep*. L=88,2 ja K=37,6.

Morfosüntaksi osas on Stahl ja tundmatu autor olnud erimeelel väliskohakäane kasutamisel – Stahli *taiwa alla*, tundmatu autori *taiwa all* (näide 34), kusjuures selle kirjakoha puhul on tundmatu autori kasutatud alalütlev käänne õigustatum kui Stahli alaleütlev.

Sõnavara osas on näites (35) tänapäevase tõlke (Ef 6:16–17) *päästekiiver* tõlgitud nii Stahli kui ka tundmatul autoril *kübaraks* (*Ninck wotket se kübbara sest õnnest*).

Ortograafia osas on tundmatu autor kasutanud saksapärasest β -i.

Stahli ja tundmatu autori tõlgete põhjal võib järeldada tundmatu autori mõningast toetumist Stahli tõlgetele. Erinevusi on küll palju ning sajabrotsendilisi kattuvusi ei ole, ent selles mängib suurt rolli tundmatu autori tõlgete pikkus. Kui teiste autorite kirjakohtad on keskmiselt 15 sõna pikkused, siis tundmatu autori kirjakohtad on teistes tunduvalt pikemad – 34, 36 ja 40 sõna, kusjuures näites 35 on pikim kattuvus lausa 27 sõna, mis on rohkem kui teiste autorite keskmine sõnade arv.

3.7. Lars Vigaeus

Vigaeuse jutlustes leidis 3 kirjakohta, mis olid olemas ka Stahlil. Üks neist osutus ümberjutustuseks.

(37) Jk 1:25

Stahl 1638	Vigaeus 1641
Ke agkas lebbi katzup sisse se töitelicko kescko sest wabbadussest, ninck sehl sees jehp, ninck on mitte üx tühine kuhlja, erranis üx tegkija, sesamma sahp önsax omma tegko sees.	ke sedda tehþ temma Jähþ önsax omma teggo siþe
Piibel 1997	
Kes on aga kummargil vaadanud vabaduse täiuslikku seadusse ja sellesse ka jääb, ei ole unustav kuulja, vaid tegude tegija - see on õnnis oma tegemises.	

Pikim kattuvus on 3 sõna: *önsax omma tegko*. Operatsioonid on kokku 4: fraas *erranis üx tegkija* asendatud fraasiga *ke seda tehþ*; *sesamma* asendatud sõnaga *temma*; sõna *sahp* asendatud sõnaga *jähþ* ning *sees* asendatud vormiga *sisse*. L=57,9 ja K=31,6.

(38) Mt 11:29

Stahl 1638	Vigaeus 1641
Wotket hennessee pehle münno ehs, ninck opket münnust, sest minna ollen tassa, ninck süddamest allandick , sihs sahte teije hingamisse löidma oma hingede ehs.	Oppeket Minnust selperrast minna, ollen waggalich n. sest syddamest allendalich
Piibel 1997	
Võtke enda peale minu ike ja õppige minult, sest mina olen tasane ja südameelt alandlik ja te leiate hingamise oma hingedele	

Pikim kattuvus on 2 sõna: *minna ollen*. Operatsioonid on 3: sõna *sest* asendatud sõnaga *selperrast*; sõna *tassa* asendatud sõnaga *waggalich* ning lisatud artikli *sest*. L=50 ja K=20.

Näites (38) on Vigaeus asendanud Stahli sõna *tassa* 'tasa/tasane' sõnaga *waggalich* 'vaga(lik)', mis lisaks sõnavara erinevusele näitab ka Vigaeuse järjepidevat *-ich-* lõpu kasutamist Stahli *-ick-* lõpu asemel.

Nende kahe kirjakohta põhjal ei ole Vigaeus võtnud Stahliilt liialt palju eeskujut. Tõlked erinevad teineteisest küllaltki palju, kusjuures Vigaeusel on olnud erimeelsus nii Stahli sõnavara, ortograafia kui ka morfosüntaksi osas. Näite 37 Vigaeuse tõlke napolisõnalisus viitab sellele, et kirjakoht on autori jaoks olnud üldtuntud – autor on osa kirjakohest lihtsalt jutluse sees oma sõnadega tsiteerinud.

3.8. Johann Engelhard Bender

Benderil on vaid 1 kirjakoht, millel on ka vastav Stahli tõlge ning mis ei ole ümberjutustus.

(39) Mt 22:13

Stahl 1638	Bender 1645
Sihs pajatas se Kunningas omma sullasede wasto: Siddoket teñal kehdt ninck jallat, ninck heitket temma welja se pimmedusse sisse, sehl sahþ olla hulluminne ninck hamba kerriseminne;	Mincket etc. ninck neñat sahwat se igkawesse wallo siþe minnema seiþe siþe, kuþ sahþ olla hulluminne ninck hambakerriseminne
Piibel 1997	
Siis kuningas ütles teenijatele: „Siduge tema jalad ja käed ning visake ta välja pimedusse! ” Seal on ulgumine ja hammaste kiristamine.	

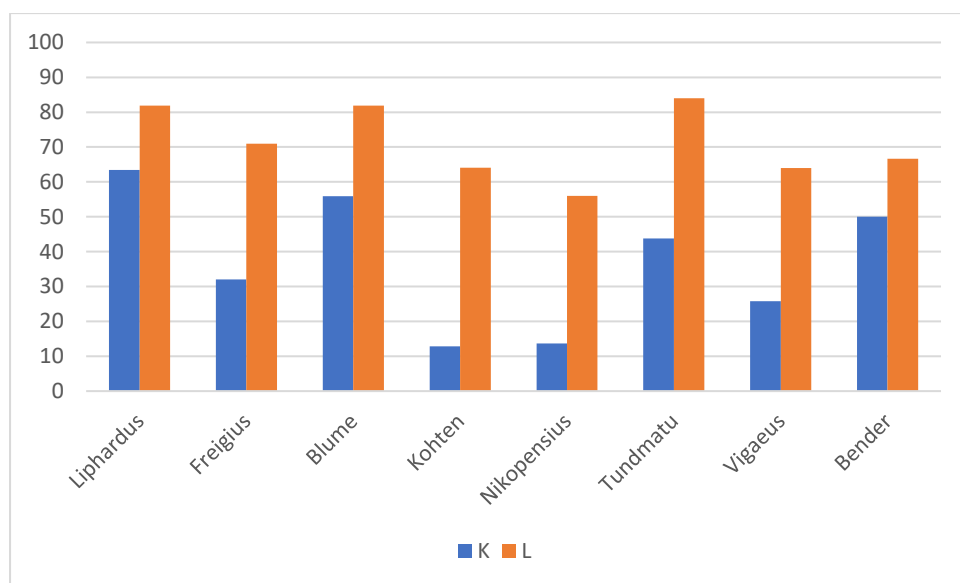
Pikim kattuvus on 6 sõna: *sahþ olla hullumine ninck hamba kerriseminne*. Operatsioonid on 4: lisatud sõna *igkawesse*; sõna *pimmedusse* on asendatud sõnaga *wallo*; lisatud on fraas *minema seiþe sisse*; *sehl* on asendatud sõnaga *kus*. L= 66,6 ja K=50.

Kõik erinevused Benderi ja Stahli tõlgete vahel seisnevad sõnastuses ja sõnavaras, nt on Stahl kirjutanud *pimmedusse* 'pimeduse', Bender aga *wallo* 'valu' (näide 39). Saksapärasest konstruktsiooni *sahþ* on kasutanud Stahl ja Bender mõlemad.

Selle ühe kirjakohta põhjal otsustades ei ole Bender Stahli keelt eriti palju järginud. Et kirjakohta lõpp on Benderil Stahli omaga täpselt sama, võib oletada, et just see lõpp *sahþ olla hullumine ninck hamba kerriseminne* on olnud Benderi jaoks mingil määral kanoniseerunud, alguse on ta aga oma sõnadega kohmakalt ümber jutustanud.

4. Järeldused ja arutelu

Ühegi analüüsitud autori kohta ei saa Piibli kirjakohtade põhjal väita, et eeskuju oleks võetud täielikult Heinrich Stahlilt. On küll autoreid, kelle tõlked on Stahli omadega sarnasemad, ent täiesti kattuvaid tõlkeid oli 39 selles töös võrreldud kirjakohtadest vaid 4: Liphardusel ja Blumel, näited 2, 11, 22 ja 25. Esimeseks vastuseks minu püstitatud uurimisküsimusele on seega, et teiste autorite piiblikohtade tõlked ei kattu Stahli tõlgetega kuigi suurel määral. Liphardus ja Blume on küll need autorid, kelle tõlked arvutuste põhjal on kõige Stahli-pärasemad (vt joonis 5), ent tundmatu autor paistis silma enda pikkade kirjakohtade ja kattuvustega – kui Lipharduse 12 kirjakohta sõnade arv on kokku 179, siis tundmatu autori 3 kirjakohta ei ole kokku sugugi palju vähem – 110 sõna. Joonisel 5 on välja toodud kõigi autorite kattuvusprotsentide ja Levenshteini sarnasuskoeffitsientide keskmised – kõrgeim sarnasuskoeffitsientide keskmine on tundmatul autoril, talle järgnevad Blume ja Liphardus. Madalaim on Nikopensiusel ja Kohtenil.

Joonis 5. Kõigi autorite keskmised K ja L väärtused.

Pikimad täpsed kattuvused Stahli tõlgetega olid 27-sõnalised, üks Blumel, üks tundmatul autoril. Ometi ei saa sellest järeldada, et need tõlked oleksid täpselt Stahlilt maha kirjutatud, sest ei saa välistada seda, et mõned kirjakohtad, nt Jh 3:16 (Blume näide 25), on lihtsalt juba mingil määral kanoniseerunud ning jutlusepidajatele niivõrd tuttavad. See sama kirjakoht on ka Freigiusel (näide 21), tema sarnasuskoeffitsientiks on 79%, mis on ka protsendiliselt küllaltki sarnane. Stahlilt maha kirjutamist saaks kindlamalt väita siis, kui mõne autori iga kirjakoht oleks Stahli omaga suurel määral kattuv. Selliseid autoreid selles töös aga ei olnud. Et teiste

autorite jutlustes oli ka kirjakohti, mis Stahlil üldsegi tõlgitud ei olnud (vt Joonis 1), saab samuti järeldada, et eeskuju ei võetud ainult Stahlilt.

Et Piibel ei olnud veel täismahus tõlgitud, ei olnud kirjakohtad ilmselgelt veel ka kanoniseerunud, välja arvatud ehk mõni tuntum kirjakoht. Üldiselt oli autoreil vaba voli tõlkida kirjakohti enda eelistuste järgi, nagu on teinud paljud autorid ka siinses töös olevates kirjakohtades. Sõnavaraliselt kajastub see näiteks näites 30, kus Stahl on tõlkinud *murriseja Lewkojer* 'müriseja lõukoer', aga Kohten *huidaja Leo Koyr* 'hüüdja lõukoer'. Nikopensius ei ole lõukoerale üldse mingit omadust andnud – ... *kui üx lewkoier* (näide 31). Tänapäeva piiblitõlkes on *möirgav lõvi*, ent varasemalt on see olnud ka *neliane* 'näljane' (Müller 1600–1607) ja *röhwä, röökwä, rökiwä* 'rööktiv' (Wastne Testament 1686, Evangeeliumid ja epistlid 1691, Evangeeliumid ja epistlid 1696) (EPAK). Lõvi on üsna pikalt nimetatud just lõukoeraks, isegi 1968. aasta piiblitõlkes on veel *lõukoer* (Piibel.net). Samas on autoritel ka sarnaseid sõnavalikuid. Näiteks näites 35 on nii Stahl kui ka tundmatu autor tõlknud tänapäevase tõlke *päästekiivri kübaraks*. Lõunaeesti tekstides ja ka 1968. aasta piiblitõlkes on samal ajal kasutatud täpsemat liitsõna *raudkübar* (nt Rossihniuse perikoobid 1632, Gutsloff Uus Testament 1648–1656, Piibel 1968 jt.) (EPAK, Piibel.net). Soome keeles on kiiver tänapäevani *kypärä*, st ka soomekeelses 2020. aasta piiblitõlkes on säilinud sõna *kübar* (Raamattu.fi).

Oma eelistustest on lähtunud ka ortograafia puhul. Vigaeusele on näiteks iseloomulik Stahli *ick*-lõppude asendamine saksapärasema *ich*-lõpuga. Nikopensiusel, aga ka Benderile (näide 39), tundmatule autorile (näited 34–36) ja Vigaeusele (näide 37) on omane saksapärasene *ß*, mida Stahl selles töös olevates kirjakohtades kasutanud pole. Nikopensiusel on omane ka *j*, mis kannab *i*-tähe funktsiooni ning mida keegi teine selles töös kasutanud ei ole.

Muudatused süntaksis ja morfoloogias on mõne autori puhul õigustatud, mõni on aga olemasolevat muutnud vigasemaks. Freigius on näiteks üks neist, kelle muudatused ei ole üldiselt tõlget parandanud (nt *tulla* vs. *tullema* näites 17). Vigaeus on samuti teinud muudatusi, mis ei ole kuigi õigustatud (nt *sees* vs. *sibe* näites 37). Tundmatu autor, Kohten ja Blume on aga ühed, kelle muudatused on tõlget parandanud (tundmatu autor *alla* vs. *all* näites 34; Kohten *loeket* vs. *luggeket* näites 29; Blume *sees* vs. *sisse* näites 24). Blume tõlkes on küll Stahli omadele sarnased, ent oma proovijutlusi kirjutades on ta ilmselt täheldanud Stahli keele eripärasid, parandades uuenduslikult mitmed Stahli saksapärasused eesti keelele sarnasemaks. Lipharduse tõlkes on ka ühed Stahli omadega sarnaseimad – ehk tundusid talle kui tallinlasele Stahli saksapärasused tuttavlikumad kui teistele, Saksamaalt maapastoreiks tulnud autoritele (vrd Ross 1999: 26).

Teised autorid ei ole küll Stahli tõlkeid täpselt tsiteerinud, ent see ei tähenda, et ta sellegipoolest ei oleks neile eeskujuks olnud. Ehk olid Stahli perikoobid lihtsalt võimalus teistel autoritel enda eesti keelt kontrollida ja ise eesti keelt õppida, mitte niivõrd maha kirjutada.

Kokkuvõte

Enda bakalaureusetöös uurisin kaheksa erineva 17. sajandi jutlusepidaja eestikeelseid piiblitsitaate nende käsikirjalistes jutlustes ning võrdlesin nende tõlkeid tol ajal keeleliselt mõjuka Heinrich Stahli tõlgetega. Selle võrdluse tulemusel otsisin vastust järgmistele küsimustele:

- 1) mil määral kattuvad teiste autorite piiblitsitaadid Heinrich Stahli omadega;
- 2) milliseid leksikaalseid, morfoloogilisi ja süntaktilisi erinevusi esineb Stahli ning teiste autorite piiblitsitaatide vahel?

Stahli mõjukust arvesse võttes tundub temalt eeskuju võtmine loogiline, ent seda ei ole varasemalt kontrollitud ega põhjalikumalt uuritud.

Stahli ja teiste autorite tõlgete kvantitatiivseks võrdluseks kasutasin Levenshteini sarnasuskoeffitsenti, mis leitakse kahe tõlke erinevuste hulga kaudu. Lisaks sarnasuskoeffitsendile leidsin kahe tõlke pikima sõnalise kattuvuse. Selline meetod andis mulle väärtused L ja K, mille abil sain võrrelda kirjakohtade sarnasusi.

Analüüsi tulemusel saab järeldada, et Stahlilt eeskuju võtmine ei ole seisnenud kirjakohtade täpses mahakirjutamises. Ei saa välistada Stahlilt eeskuju võtmist, ent kirjakohtade sarnasusest otsene eeskuju võtmine nii väga välja ei tule. 4 kirjakohta 39st – 2 Lipharduse ja 2 Blume oma – kattuvad täpselt Stahli omadega ning selles töös ei loe ma seda juhuslikuks kokkulangevuseks, vaid otseseks eeskujuks Stahlilt. Ülejäänud autorite kirjakohtad erinevad vähesel või rohkemal määral kas leksikaalselt, morfoloogiliselt või süntaktiliselt. Küllaliski levinud on erinevused sõnavaras. Et tõlked ei olnud veel kanoniseerunud, võisid jutlusepidajad kasutada endale meelepäraseid sõnu või vorme. Seda varieeruvust on näha ka ortograafias, aga et tolle aja keel oligi variandirohke, ei ole see sugugi üllatav. Muudatusi on tehtud mõlemas suunas – on autoreid, kelle tõlked on paremad kui Stahli omad, ent on ka autoreid, kelle tõlked on Stahli omadest vigasemad. Sellised on näiteks Freigius ja Vigaeus. Stahli tõlgetest on pigem erinevad ka Kohteni ja Nikopensiuse tõlked. Kõige sarnasemad on Blume, Lipharduse ja tundmatu autori tõlked. Ometi, et kõigilt autoreilt ei ole võrdlusel sama palju kirjakohti, ei saa täpselt väita, kes neist on tegelikult Stahlilt kõige rohkem või kõige vähem eeskuju võtnud.

Kirjandus

- Aarma, Liivi. 2007. *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885*. Tallinn.
- Cederberg, A. R., H. Koppel, J. Köpp, A. Saareste, P. Treiberg & F. Tuglas. 1926–1929. *Eesti biograafiline leksikon* (= EBL).
- Eesti murrete sõnaraamat (= EMS). <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants (= EPAK). <https://arhiiv.eki.ee/piibel/>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Gilleland, Michael. 2009. *Levenshtein Distance, in Three Flavors*. Merriam Park Software. <https://rumkin.com/programming/algorithms/fuzzy-strings/levenshtein/>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Habicht, Külli. 2001. *Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit. 1997. Eesti keele sotsioperioodid. Üldpilt. Mati Ereht, Meeli Sedrik & Ellen Uuspõld (toim), *Pühendusteos Huno Rätsepale*, 45–66.
- Kask, Arnold. 1970. *Eesti kirjakeele ajaloost I*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/19964dc3-c183-49da-8424-4c17664e203a/content>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Laanekask, Heli. 2004. *Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lee, Seungjun, Jungseob Lee, Hyeonseok Moon, Chanjun Park, Jaehyung Seo, Sugyeong Eo, Seomin Koo & Heuseok Lim. 2023. A survey on evaluation metrics for machine translation. *Mathematics* 11(4). 1006, 1–22. <https://doi.org/10.3390/math11041006>.
- Lohk, Ahti & Kristiina Ross. 2018. Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus. Mati Ereht (toim), *Emakeele Seltsi aastaraamat* 64 (2019). 65–109.
- Lotman, Piret. 2014. *Heinrich Stahli elu ja looming*. Tallinn : Eesti Rahvusraamatukogu.
- Pahtma, Leino. 1998. *Heinrich Stahl 17. sajandi 1. poole Eesti- ja Ingerimaa kiriku- ja kirjandusloos*. Tartu Ülikooli üldajaloo õppetool. Magistritöö. <https://hdl.handle.net/10062/116853>. (Vaadatud 14.03.2026).
- Pajusalu, Karl. 2020. Eesti keele periodiseerimine. Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso & Helle Metslang (toim), *Eesti keele ajalugu (Eesti keele varamu VI)*, 21–31. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Papineni, Kishore, Salim Roukos, Todd Ward & Wei-Jing Zhu. 2002. BLEU: a Method for Automatic Evaluation of Machine Translation. Pierre Isabelle, Eugene Charniak & Dekang Lin (toim), *Proceedings of the 40th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, 311–318. Philadelphia, Pennsylvania: Association for Computational Linguistics. <https://doi.org/10.3115/1073083.1073135>.
- Penjam, Pille. 2009. Eituskategooria Heinrich Stahli eesti keeles. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 55 (2010). 138–160.
- Piibel.net. <https://www.piibel.net/>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Piirimäe, Helmut. 1992. Kuidas Rootsi ajal kontrolliti kirikuõpetajate eesti keele oskust. *Keel ja Kirjandus* 35. 409–412.
- Pöldvee, Aivar. 2011. Esimene eestikeelne aabits. *Keel ja Kirjandus* 54(8–9). 588–599. <https://www.keeljakirjandus.ee/archive/588-599.pdf>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Pölsam-Jürjo, Inna. 2019. Eesti keel ja kirikuvisitatsioonid 17. sajandil. *Tuna* 4. 10–25. https://tuna.ra.ee/eesti-keel-ja-kirikuvisitatsioonid-17-sajandil-lk-10-25/#_edn24. (Vaadatud 20.05.2026).
- Pärismaa, Liina. 2025. Christoph Blume XVII sajandi teise poole kirjakeele uuendajana. *Keel ja Kirjandus* 1–2. 117–128.
- Raamattu.fi. <https://www.raamattu.fi/raamattu/UT2020/EPH.6>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Reila, Heiki. 2007. Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. *Keel ja Kirjandus* 50(2). 143–151.
- Reimann, Villem. 1899. *Zehn estnische Predigten aus der Mitte des siebenzehnten Jahrhunderts. Mit einer Einleitung von Pastor Wilhelm Reimann. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft* 20(1). 1–77. Jurjew (Dorpat): H. Laakmann.
- Ross, Kristiina. 1995. Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis. *Akadeemia* 7(1). 3–29.
- Ross, Kristiina. 1997. Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles. Mati Erelt, Meeli Sedrik & Ellen Uuspõld (toim), *Pühendusteos Huno Rätsepale*, 184–201.
- Ross, Kristiina. 1999. Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. *Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära*, 9–30. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase kirjandus keskus.
- Saareste, Andrus. 1952. *Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Schmidt, Arved von. 1939. *Die Pastoren Oesels seit der Reformation*. Tartu. <https://dSPACE.ut.ee/server/api/core/bitstreams/dfc04de7-6b64-4a42-81bc-3e5ab31f5deb/content>. (Vaadatud 20.05.2026).

- Tafenau, Kai. 2007. Pilistvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. Kristiina Ross (toim), *Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod*, 551–555. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Tafenau, Kai. 2011a. *Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 27). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/server/api/core/bitstreams/aa3715dc-843b-4caf-b475-b79b00d026dc/content>. (Vaadatud 19.05.2026).
- Tafenau, Kai. 2011b. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. Enn Küng (koost), *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil II*, 241–294. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Vana kirjakeele korpus (= VAKK). <https://vakk.ut.ee/avaleht.php>. (Vaadatud 20.05.2026).
- Viht, Annika & Ahti Lohk. 2021. Kvantitatiivne vaade Uue Testamendi 1630.–1730. aastate tõlgetele. Reili Argus (toim), *Emakeele Seltsi aastaraamat 67* (2022). 169–194.

Biblical quotations in Heinrich Stahl's works and in 17th-century Estonian-language manuscript homilies. Summary

In my bachelor's thesis, I examined the Estonian-language Bible quotations used by eight different 17th-century preachers in their handwritten homilies and compared their translations with those of Heinrich Stahl, who was a major linguistic influence at the time. As a result of this comparison, I sought answers to the following questions:

- 1) to what extent do the Bible quotations of other authors overlap with those of Heinrich Stahl;
- 2) what kind of lexical, morphological and syntactic differences exist between Stahl's Bible quotations and those of other authors?

Given Stahl's influence, it seems logical to take him as a model, but this has not been verified or studied in depth previously. For a quantitative comparison of Stahl's translation and those of other authors, I used the Levenshtein similarity coefficient, which is calculated based on the number of differences between the two translations. In addition to the similarity coefficient, I also calculated the longest contiguous sequence of identical words between the two translations. This method yielded the values L and K, which I used to compare the similarities between passages.

Based on the analysis, it can be concluded that drawing inspiration from Stahl did not involve the exact transcription of passages. While it cannot be ruled out that inspiration was drawn from Stahl, the similarity of the passages does not strongly suggest direct borrowing. Four passages out of 39 – two by Liphardus and two by Blume – match Stahl's exactly, and in this work I do not consider this a coincidental overlap, but rather direct imitation of Stahl. The passages from the other authors differ to a greater or lesser extent, whether lexically, morphologically, or syntactically. Differences in vocabulary are quite common. Since translations had not yet become standardized, preachers could use words or forms of their own choosing. This variation is also evident in orthography, but since the language of that time was inherently rich in variants, this is by no means surprising. Changes have been made in both directions – there are authors whose translations are better than Stahl's, but there are also authors whose translations are more flawed than Stahl's. Such are, for example, Freigius and Vigaeus. The translations by Kohten and Nikopensius also differ somewhat from Stahl's. The most similar are the translations by Blume, Liphardus and the unknown author. However, since

not all authors have the same number of passages in the comparison, it is impossible to say exactly which of them actually drew the most or the least inspiration from Stahl.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Mia Simona Preisfreund,

1) annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Piiblitstaadid Heinrich Stahlil ja 17. sajandi eestikeelsetes käsikirjalistes jutlustes“, mille juhendaja on Külli Prillop, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada Tartu Ülikooli digitaalarhiivi kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

2) annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni;

3) olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile;

4) kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Allkiri

20.05.2026